

ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ: ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ¹

Η οικονομική πολιτική πριν από το 1967

Προκειμένου να ανασυγκροτήσει κανείς τα διλήμματα της οικονομικής πολιτικής στη δεκαετία του 1970, δηλαδή από τη δικτατορία στη μεταπολίτευση, έτσι ώστε να τα κατανοήσει ενταγμένα στο ιστορικό τους πλαίσιο, πρέπει μοιραία να ξεκινήσει από την προγενέστερη της Επταετίας εποχή. Αυτό επιβάλλεται και από το γεγονός ότι κατά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας οι κατευθυντήριες γραμμές στη χάραξη και την άσκηση της οικονομικής πολιτικής γενικά, και της πιστωτικής πολιτικής ειδικότερα, μεταβλήθηκαν σημαντικά σε σχέση με τα πρότυπα που εγκαθιδρύθηκαν από το 1955, και ίσχυαν έως τότε, δηλαδή όσο ήταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής πρωθυπουργός, ο Ξενοφών Ζολώτας διοικητής στην Τράπεζα της Ελλάδος και ο Παναγής Παπαληγούρας στενός συνεργάτης και έμπιστος του πρωθυπουργού σε οικονομικά υπουργεία.

Η ακολουθητέα από το 1955 και εξής φιλοσοφία στην οικονομική πολιτική, ο «ρεαλιστικός φιλελευθερισμός», σύμφωνα με την έκφραση του Παπαληγούρα,² περιλάμβανε τα εξής χαρακτηριστικά:

1. υπ' αριθμόν ένα στόχος της οικονομικής πολιτικής ήταν η νομισματική σταθερότητα, ο χαμηλός πληθωρισμός. Ο τακτικός προϋπολογισμός του δημοσίου ήταν ισοσκελισμένος. Ο προϋπολογισμός δημόσιων επενδύσεων ήταν ελλειμματικός και καλυπτόταν από δάνεια και ξένη βοήθεια. Μέσω του προϋπολογισμού δημόσιων επενδύσεων εκτελέστηκαν κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 μια σειρά από μεγάλα έργα υποδομής, ενώ χρηματοδοτήθηκαν και έργα τοπικού χαρακτήρα, ανάλογα με τις συνθήκες.³

* Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

2. η ιδιωτική αποταμίευση τύγγανε ενθάρρυνσης, ώστε να υπάρχουν στις τράπεζες κεφάλαια για επενδύσεις. Οι ξένες επενδύσεις ήταν ευπρόσδεκτες στη χώρα και για την προσέλκυσή τους ίσχυαν ειδικά κίνητρα και συνταγματικά κατοχυρωμένες ρυθμίσεις, όπως ο νόμος 2687/1953, και άλλοι. Η χειραγώγηση της συνολικής ζήτησης και η μόχλευση της οικονομίας μέσω αυξημένων δημόσιων δαπανών ήταν απορριπτές.⁴ Η κοινωνική πολιτική ήταν απαραίτητο σκέλος της οικονομικής πολιτικής, αλλά έπρεπε να προϋπάρχουν από τη φορολογία τα χρηματικά μέσα που θα την έκαναν εφικτή. Η Ελλάδα, κατά την επικρατούσα τότε άποψη, ήταν μια μικρή ανοικτή οικονομία και το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών της λόγω εισαγωγών κεφαλαιακού εξοπλισμού για την οικονομική της ανάπτυξη έπρεπε να καλύπτεται από άδηλους πόρους και κινήσεις κεφαλαίων. Σημαντικός σταθμός στον προσανατολισμό της ελληνικής οικονομίας στάθηκε η Συμφωνία Σύνδεσης με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) τον Ιούλιο του 1961, η οποία εξασφάλισε τη συμμετοχή της χώρας σε έναν διεθνή θεσμό, που έμελλε με τη σειρά του να επηρεάσει έντονα τα πολιτικά δρώμενα της Γηραιάς Ηπείρου⁵

3. η ελληνική γεωργία ήταν ο βασικότερος οικονομικός τομέας, δίνοντας το 30% του ΑΕΠ, το 50% της απασχόλησης και το 80% των εξαγωγών το 1960. Η γεωργία βρισκόταν σε όλη αυτήν την περίοδο σε ένα μεταβατικό στάδιο, που το χαρακτήριζαν τα χαμηλά εισοδήματα, ο κατακερματισμός του κλήρου και η έλλειψη γενναίων διαρθρωτικών αλλαγών. Ενώ υπήρχε έντονη φροντίδα του κράτους προς τον αγροτικό τομέα, οι διατιθέμενοι πόροι δεν οδηγούσαν σε εκσυγχρονισμό της παραγωγής, παρά την περί του αντιθέτου επιθυμία των ελληνικών κυβερνήσεων. Η υποτίμηση της δραχμής το 1953 είχε δώσει ένα ουσιαστικό πλεονέκτημα στην ελληνική βιομηχανία. Παράλληλα, είχαν καταργηθεί οι ποσοτικοί περιορισμοί και το σύστημα πολλαπλών τιμών συναλλάγματος. Έως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η υποτίμηση δεν είχε χάσει, σύμφωνα με όλες τις εκτιμήσεις, την ωστική της δύναμη για τον βιομηχανικό κλάδο. Η πιστωτική πολιτική και το φορολογικό σύστημα ήταν προσαρμοσμένα προς την κατεύθυνση ενίσχυσης των παραγωγικών επενδύσεων. Νόμοι και διατάξεις ήταν εξαιρετικά γενναιόδωροι, ειδικά για επενδύσεις στην περιφέρεια, επενδύσεις που όμως άρχισαν να πραγματοποιούνται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μετά.

Μεγάλο ζητούμενο της οικονομικής πολιτικής ήταν να παντρέψει την οικονομική ανάπτυξη με το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών. Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου που περιλάμβανε την εισαγωγή μέσω παραγωγής για τη βιο-

μηχανία κάλυπταν μερικώς οι άδηλοι πόροι. Μεταξύ 1960-1976, το τουριστικό συνάλλαγμα συνέβαλλε κατά 3,5% του ΑΕΠ, το ναυτιλιακό 7% του ΑΕΠ και το μεταναστευτικό (για απόκτηση κτηματικής περιουσίας) το 8% του ΑΕΠ. Οι τρεις αυτοί άδηλοι πόροι κάλυπταν κατά μέσον όρο το 63% του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου.

Οι άδηλοι πόροι, στο μέτρο που κατευθύνονταν σε επενδύσεις σε οικοδομές, επέτειναν την ήδη υφιστάμενη ζήτηση, που παρέμεινε το 60% του ΑΕΠ από το 1960 έως το 1976. Σίγουρα αυτή η δραστηριότητα στάθηκε εμπόδιο για παραπέρα εκβιομηχάνιση και ενίσχυσε κερδοσκοπικές τάσεις. Επιπρόσθετα, λόγω της κοινωνικής σημασίας της αξίας των ακινήτων, οι τιμές οικιών και διαμερισμάτων αποτελούσαν σημεία αναφοράς για την πραγματική αξία των εισοδημάτων. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι υψηλές τιμές ακινήτων ωθούσαν τους μισθούς (και το κόστος) προς τα πάνω. Το ίδιο μπορούσε να ειπωθεί και για τους σχετικά υψηλότερους μισθούς σε βιομηχανίες έντασης κεφαλαίου, που είχαν την τάση να χρησιμεύουν ως οδηγοί αιτημάτων και για την υπόλοιπη βιομηχανία, με συνέπεια το κόστος εργασίας στη χώρα να ανέρχεται ήπια.⁶

Τα οικονομικά αποτελέσματα αυτού του υποδείγματος ανάπτυξης ήταν εντυπωσιακά. Όπως δείχνουν τα στατιστικά στοιχεία, η αύξηση του ΑΕΠ ήταν σταθερά ανοδική, καταγράφοντας ετήσια άνοδο της τάξης του 6,4% μεταξύ 1953-1967, παρά τις επιμέρους διακυμάνσεις, που ήταν εντονότερες στη δεκαετία του 1950 και ο πληθωρισμός περί το 2%.⁷ Υπήρχε ωστόσο εκτεταμένη υποαπασχόληση και ετεροαπασχόληση στον αγροτικό τομέα με συνέπεια τη μαζική μετανάστευση 1,25 εκατομμυρίων ατόμων από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 αρχικά προς το Βέλγιο, αργότερα προς τη Γερμανία και στις αρχές της δεκαετίας του 1970 προς την Αυστραλία.

Η οικονομική αυτή φιλοσοφία αμφισβητήθηκε βραχύβια από την Ένωση Κέντρου το 1963-1964, όταν ακολουθήθηκε βραχυχρόνια πολιτική παροχών, προκειμένου να επιτευχθούν μέσω αυτών διαρθρωτικές αλλαγές στην οικονομία.⁸ Η “αποστασία” από την μια, και η παρουσία του Ξενοφώντα Ζολώτα στην κεντρική τράπεζα από την άλλη, είχαν ωστόσο ως αποτέλεσμα να μην αμφισβητηθεί στο σύνολό της η ισχύς των οικονομικών δογμάτων της πρώτης οκταετίας Καραμανλή. Παρά το ταραγμένο πολιτικό κλίμα, οι ρυθμοί ανάπτυξης παρέμειναν ψηλοί, ενώ, το 1966, με επιτυχημένη πολιτική ανοικτής αγοράς, η Τράπεζα της Ελλάδος πάταξε οριστικά τη χρυσοφιλία που ενδημούσε στην ελληνική οικονομία από την εποχή της Κατοχής και της Αντίστασης.

Συμπερασματικά, σημαντικός παράγοντας ενδιαφέροντος και ανησυχίας

της ελληνικής οικονομικής πολιτικής σε όλη την περίοδο έως το 1967 παρέμενε το ισοζύγιο πληρωμών της χώρας, που αποτελούσε περιοριστικό παράγοντα στην οικονομία από τον 19ο αιώνα, ενώ η αναπτυξιακή πορεία “αγχωνόταν” από τον φόβο πρόκλησης πληθωριστικών πιέσεων σε περίπτωση που “ξέφευγε” η συνολική ζήτηση. Η ευνοϊκή διεθνής συγκυρία και οι ποικιλόμορφες κρατικές ενισχύσεις με μια νομισματική πολιτική κέρβερο (και ασκούμενη από τη Νομισματική Επιτροπή) επηρέασαν θετικά την πορεία της ελληνικής οικονομίας. Όμως, παρά την έλλειψη εφησυχασμού και τη συνεχή επίκληση της ανάγκης διαρθρωτικών αλλαγών, ελάχιστες τέτοιες αλλαγές και πρόνοιες ελήφθησαν για την πιθανή μεταστροφή του διεθνούς οικονομικού περιβάλλοντος, γεγονός που συνέβη το 1971, βρίσκοντας την ελληνική οικονομία να έχει μεγεθυνθεί αρκετά, αλλά και να μην είναι έτοιμη να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες, όπως θα δούμε στη συνέχεια.⁹

Η οικονομική πολιτική της δικτατορίας

Πλαίσιο και στελέχωση

Επί δικτατορίας παρατηρείται αντικατάσταση προσώπων, που κυριαρχούσαν έως τότε στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής, με μια νέα γενιά στελεχών, που οδήγησαν με νέες πρακτικές στη μετατόπιση των προτεραιοτήτων της οικονομικής πολιτικής. Στα πανεπιστήμια της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης τα τμήματα Οικονομικών Επιστημών αυτονομήθηκαν (το 1970) πλήρως από τα Νομικά και τις Πολιτικές Επιστήμες, ενώ έκανε την εμφάνισή του και το επάγγελμα του οικονομολόγου, του επιστήμονα δηλαδή που δεν ήταν λογιστής ή νομικός του εμπορικού δικαίου και έπρεπε να συμμετέχει σε επιτροπές του δημοσίου, προκειμένου να συμβάλλει και αυτός με τη θεώρησή του στα δρώμενα της ελληνικής δημόσιας διοίκησης.

Διεθνώς την ίδια εποχή γίνονταν ευρύτερα γνωστοί τρόποι χειρισμού οικονομικών προβλημάτων με καινοτομικούς τρόπους. Ο τρόπος που επί Kennedy (Τζων Κένεντυ) ξεπεράστηκε η ύφεση του 1963 στις ΗΠΑ, η γαλλική *planification* και η γερμανική *konzertierte Aktion* υπεδείκνυαν νέες φιλοσοφίες παρέμβασης του κράτους στην οικονομία, οι οποίες βρίσκονταν σε συμφωνία με φιλελεύθερα πρότυπα, αλλά ήταν εκτός πλαισίου αντιλήψεων της προηγούμενης γενεάς. Ανησυχίες για το σύστημα Bretton Woods και ειδικότερα η κριτική του Robert Triffin καταγράφονταν, αλλά δεν προβλημάτιζαν ιδιαίτερα.

Για πολλούς νεότερους οικονομολόγους, που δεν είχαν βιώσει τον πληθωρισμό της περιόδου 1940-1953 και είχαν μεγαλώσει σε συνθήκες νομισματικής σταθερότητας, ζητήματα, όπως το μεταναστευτικό και ο πειραματισμός της Ενώσεως Κέντρου με νέες συνταγές οικονομικής πολιτικής, είχαν κάποια βάση και έπρεπε να ερευνηθούν παραπέρα.

Σε ό,τι αφορούσε τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού, ιθύνων νους των πραξικοπηματιών στη διαχείριση της οικονομικής πολιτικής ήταν ο Νικόλαος Μακαρέζος, που διατέλεσε “υπουργός” Συντονισμού έως τις 26 Αυγούστου 1971, όταν αναβαθμίστηκε σε “αντιπρόεδρο” της κυβέρνησης. Τον επικούρησε ως “υφυπουργός” και μετά ως “αναπληρωτής υπουργός” ο Ιωάννης Ροδινός-Ορλάνδος και τον διαδέχθηκαν οι Γεώργιος Πεζόπουλος (έως τις 31 Ιουλίου 1972) και ο Νικόλαος Εφέσιος έως τον Σεπτέμβριο του 1973.

Στο Υπουργείο Οικονομικών θήτευσε αρχικά ο (δικηγόρος) Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος για να τον διαδεχθεί από τις 25 Αυγούστου 1971 ο καθηγητής Δημόσιας Οικονομικής του ΕΚΠΑ Ιωάννης Κούλης. Ο Ανδρουτσόπουλος ανέλαβε “πρωθυπουργός”, “υπουργός” Συντονισμού και “υπουργός” Οικονομικών μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και έως τη μεταπολίτευση, επικουρούμενος από τον καθηγητή της ΑΣΟΕΕ Τριαντάφυλλο Ελευθερίου και τον υφηγητή της Νομικής Γεώργιο Δημακόπουλο.

Ο Ξενοφών Ζολώτας αποχώρησε στις 7 Αυγούστου 1967 από την Τράπεζα της Ελλάδος και διοικητής ανέλαβε ο έως τότε υποδιοικητής Δημήτριος Γαλάνης. Μετά τον θάνατο του Γαλάνη από έμφραγμα μυοκαρδίου, την περίοδο κορύφωσης της διεθνούς νομισματικής κρίσης, ανέλαβε από τις 7 Μαΐου 1973 διοικητής ο Κωνσταντίνος Παπαγιάννης. Υποδιοικητής, μετά την παραίτηση του Ιωάννη Πεσμαζόγλου ανέλαβε από τις 5 Ιανουαρίου 1968 ο Κωνσταντίνος Θάνος, ο οποίος σύντομα παραιτήθηκε για να αντικατασταθεί στις 10 Σεπτεμβρίου 1969 από τον Ευστάθιο Πανά. Ο Θάνος διετέλεσε και “υφυπουργός” Συντονισμού υπό τον Θάνο Καψάλη επί πρωθυπουργίας Μαρκεζίνη.

Σημαντικό ρόλο στην οικονομική πολιτική της περιόδου έπαιξε ο καθηγητής της ΑΣΟΕΕ Ηλίας Μπαλόπουλος ως επιστημονικός διευθυντής του ΚΕΠΕ και ως “υπουργός” άνευ χαρτοφυλακίου από τις 3 Δεκεμβρίου 1973, ενώ άλλοι οικονομολόγοι-πανεπιστημιακοί που συνέδραμαν τεχνοκρατικά τη δικτατορία ήταν ο Σωτήριος Αγαπητίδης (ΕΜΠ) ως “υφυπουργός” και ο Δημήτριος Δελιβάνης (ΑΠΘ) ως πρόεδρος του ΚΕΠΕ. Ο Γεώργιος Κουτσουμάρης (ΑΣΟΕΕ), ο οποίος είχε απομακρυνθεί από το ΚΕΠΕ το 1967, δέχθηκε να γίνει “υπουργός” Γεωργίας στην κυβέρνηση Μαρκεζίνη.

Το Πιστεύω μας του Γεώργιου Παπαδόπουλου δεν διακρίνεται από ιδιαίτερο βάθος σε οικονομικά θέματα, πέραν του τονισμού της πολυπραγμοσύνης και της δύναμης της βούλησης που επιδείκνυε ο δικτάτορας στους λόγους του. Η γενιά των τεχνοκρατών που στελέχωσε τον κρατικό μηχανισμό, αν είχε μεταπτυχιακές σπουδές, αυτές ήταν από τον αγγλοσαξονικό χώρο, ήταν δηλαδή ενήμερη εργαλειακών αντιλήψεων προώθησης της οικονομικής ανάπτυξης, όπως αυτές είχαν κωδικοποιηθεί σε εγχειρίδια της εποχής εκείνης.¹⁰

Αλλαγή υποδείγματος

Ήδη από πολύ νωρίς ο αρχιπραξικοπηματίας Νικόλαος Μακαρέζος διαπίστωνε στο περιοδικό *Spiegel* ότι η δικτατορία είχε κερδίσει τη μάχη της οικονομίας με τις πρωτοβουλίες που είχε αναλάβει ο ίδιος από τη στιγμή της ανάληψης της καθηκόντων του.¹¹

Όταν, αρχές Ιουλίου του 1967, τον επισκέφθηκε ο εκπρόσωπος του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου L.A. Whittome, τον συμβούλευσε να μην ασκήσει επεκτατική πολιτική, προκειμένου να αποφευχθεί χειροτέρευση του ισοζυγίου πληρωμών το 1967 και διεύρυνση του δημόσιου ελλείμματος το 1968. Διαπίστωσε όμως ότι ο μεταφραστής και στενός συνεργάτης του Μακαρέζου (ενν. τον Ροδινό-Ορλάνδο) ήταν οπαδός της μεγέθυνσης και όχι της σταθερότητας, και ότι παρενέβαινε στη συζήτηση μεταφράζοντας αυθαίρετα, γεγονός που προκάλεσε έντονη και παρατεταμένη αντιπαράθεση, χωρίς τελική συμφωνία.¹² Όπως αναφέραμε παραπάνω, τα επιτεύγματα της περιόδου 1955-1967 θεωρούνταν «λίγα», συνεπώς από την αρχή εξαγγέλθηκε απαλλαγή της οικονομίας από ισχύοντες ελέγχους και η μείωση του (τότε) κράτους ως οι βασικοί άξονες της πολιτικής που σκόπευε να εφαρμόσει η χούντα. Δόθηκε έμφαση στην αναθέρμανση της οικονομίας μέσω της αύξησης των δαπανών του προγράμματος δημοσίων επενδύσεων, της ενίσχυσης του οικιστικού τομέα και του τουρισμού, της κατάργησης φορολογικών διατάξεων, όπως του φόρου υπεραξίας ακινήτων, της μείωσης των φορολογικών συντελεστών και της αύξησης των αφορολογήτων ορίων.¹³ Με άλλα λόγια, στο δίλημμα νομισματική σταθερότητα ή ανάπτυξη, η δικτατορία επέλεξε ανάπτυξη. Η νομισματική σταθερότητα ως στόχος δεν εγκαταλείπεται, αλλά υποχωρεί σε δεύτερο πλάνο. Η δικτατορία πιεζόταν βραχυχρόνια για ευνοϊκά αποτελέσματα στην οικονομία. Έτσι, αντιμέτωπη με την ήπια ύφεση του 1967, που είχε παρατηρηθεί παγκοσμίως, η χούντα προχώρησε σε επεκτατική πολιτική.

Περισσότερο από άλλες ήταν επεκτατική η ασκηθείσα νομισματική και πι-

στωτική πολιτική έως το 1972, που ήταν προσανατολισμένη στην επίτευξη των στόχων του υπό εκτέλεση Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης (1968-1972), το οποίο έδινε την πρωτοκαθεδρία στην ανάπτυξη και σε «ανάκαταμεμητική φύσεως» λειτουργίες όσον αφορά τα διαθέσιμα πιστωτικά μέσα.¹⁴ Σύμφωνα μάλιστα με το πρόγραμμα αυτό έπρεπε ο μηχανισμός εκτέλεσης δημόσιων επενδύσεων να γίνει αποτελεσματικός και ευέλικτος, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως όργανο αντικυκλικής πολιτικής.

Η αλληλουχία των γεγονότων ήταν η εξής: ήδη από το δεύτερο εξάμηνο του 1967 ενισχύθηκε η ρευστότητα των εμπορικών τραπεζών και διευρύνθηκαν τα περιθώρια προσφυγής των τραπεζών στην Τράπεζα της Ελλάδος. Μειώθηκε το προεξοφλητικό της επιτόκιο από 5,5% σε 4,5%, ενώ τα επιτόκια χορηγήσεων των τραπεζών παρέμειναν αμετάβλητα. Για πρώτη φορά, επετράπη η προεξοφληση από την Τράπεζα της Ελλάδος μεσοπρόθεσμων δανείων προς εμπορικές τράπεζες για βιομηχανικές, οικοδομικές, τουριστικές και ναυπηγικές επενδύσεις. Μέσω αυτής της ρύθμισης επιδιώχθηκε η μονιμότερη ενθάρρυνση ορισμένων επενδυτικών δραστηριοτήτων στους παραπάνω τομείς. Τέλος, παρασχέθηκαν ειδικές προεξοφλητικές πιστώσεις με πολύ χαμηλό επιτόκιο για τη χρηματοδότηση νέων κατηγοριών βραχυπρόθεσμων χρηματοδοτήσεων, όπως η χρηματοδότηση του σιτεμπορίου και των εργοληπτικών δημόσιων έργων. Παράλληλα, διευρύνθηκαν τα προγράμματα μακροπρόθεσμων χρηματοδοτήσεων των ειδικών πιστωτικών οργανισμών, της Αγροτικής Τραπέζης της Ελλάδος, του Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου, της Κτηματικής και του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων. Για πρώτη φορά, τέθηκε σε εφαρμογή ευρύ πρόγραμμα χρηματοδότησης της αγροτικής στέγης, ένα ειδικό πρόγραμμα χρηματοδότησης της εργατοϋπαλληλικής στέγης υπό ευνοϊκούς όρους, ενώ διευρύνθηκαν και τα τρέχοντα στεγαστικά προγράμματα των πιστωτικών οργανισμών. Τέθηκε επίσης σε εφαρμογή ειδικό πρόγραμμα χρηματοδότησης τουριστικών εγκαταστάσεων και ενισχύθηκε με δάνεια μέσω της Τραπέζης της Ελλάδος ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού (ΕΟΤ) για χρηματοδότηση τουριστικών επιχειρήσεων.

Στους πιστωτικούς κανόνες επήλθαν ριζικές αλλαγές: επετράπη στις εμπορικές τράπεζες η μεσοπρόθεσμη χρηματοδότηση οικοδομικών επιχειρήσεων (κατασκευή πολυκατοικιών) και τουριστικών επενδύσεων. Αναπτύχθηκε η ναυπηγική πίστη, απλουστεύτηκε η διαδικασία χρηματοδότησης του εσωτερικού εμπορίου και καθιερώθηκε σύστημα βραχυπρόθεσμης χρηματοδότησης από τις εμπορικές τράπεζες του σιτεμπορίου.

Σύμφωνα με τον διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος, Δημήτριο Γαλάνη, οι αλλαγές αυτές συνδέονταν με τη γενικότερη αποκατάσταση ενός «έλευθεριωτέρου πιστωτικού καθεστώτος» και την απόδοση στις τράπεζες του λειτουργικού τους ρόλου όσον αφορά την κατανομή των διαθέσιμων πιστωτικών μέσων της οικονομίας.¹⁵ Αποσκοπούσαν, σύμφωνα με την ίδια πηγή, στη μετάβαση από το καθεστώς των ειδικών περί χρηματοδοτήσεως διατάξεων της ζολώτειας εποχής σε ένα νέο σύστημα πιστωτικού ελέγχου «περισσότερον εύελικτον», το οποίο έτεινε προς την πλήρη απελευθέρωση των εμπορικών τραπεζών μέσω της άρσης των ποιοτικών ελέγχων της πιστοδότησης.¹⁶ Ανάμεσα στα μέτρα πιστωτικής πολιτικής που ελήφθησαν το 1968 ήταν η διεύρυνση κατά 15% του ορίου χρηματοδότησης του εσωτερικού εμπορίου και των ελεύθερων επαγγελματιών. Από την άλλη μεριά, καταργήθηκαν διατάξεις, όπως η προσκόμιση από τις επιχειρήσεις πιστοποιητικού φορολογικής ενημερότητας και η εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους προς το ΙΚΑ, παρέχοντας παράλληλα τη δυνατότητα στις εμπορικές τράπεζες να ενεργούν ελεύθερα τις χρηματοδοτήσεις τους κατά τη δική τους κρίση χωρίς περιορισμούς ως προς τη μορφή δανεισμού.¹⁷ Η επελθούσα μεταβολή αποτελούσε μετακίνηση από τον ποιοτικό προς τον ποσοτικό έλεγχο της διαδικασίας χρηματοδότησης στη βάση γενικών κατευθύνσεων προς τις τράπεζες, δίνοντας έμφαση στον καθορισμό των πιστωτικών ορίων. Οι αυστηροί ποιοτικοί έλεγχοι που ίσχυαν επί κοινοβουλευτισμού σταδιακά καταργούνταν. Τροποποιήθηκε επίσης το προεξοφλητικό επιτόκιο της Τραπέζης της Ελλάδος όσον αφορούσε τη χρηματοδότηση των εμπορικών τραπεζών, το οποίο διαμορφώθηκε στο σχετικά υψηλό ποσοστό του 6,5%. Το επιτόκιο όμως της Τραπέζης της Ελλάδος προς τις εμπορικές τράπεζες για ειδικές κατηγορίες χορηγήσεων (σιτεμπόριο, ναυπηγεία) κυμάνθηκε από 1,5 έως 4%. Για τις τράπεζες επενδύσεων, το προεξοφλητικό επιτόκιο ήταν 5,5%, ενώ για ναυπηγικά και τουριστικά δάνεια ήταν 3 έως 4%. Για να μην δημιουργήσει η πιστωτική αυτή επέκταση κινδύνους στο τραπεζικό σύστημα, αυξήθηκε σταδιακά από 27 σε 31,5%, το ποσοστό των καταθέσεων όψεως και ταμειυτηρίου, το οποίο οι εμπορικές τράπεζες ήταν υποχρεωμένες να επενδύουν σε έντοκα γραμμάτια και ομόλογα του δημοσίου. Η ρύθμιση αυτή ήταν αναγκαία λόγω της μεγάλης επιτάχυνσης των εκτελούμενων από το δημόσιο έργων υποδομής. Ενώ, οι τράπεζες ήταν «άπολύτως ελεύθεραι όπως αποφασίζουν διά τὸ μέγιστον μέρος τῶν χρηματοδοτήσεών των»¹⁸ ειδικές ρυθμίσεις διαφοροποιούσαν προς το δυσμενέστερο πιστώσεις προς το εσωτερικό και εισαγωγικό εμπόριο. Επιπρόσθετα, επετράπη η χρηματοδότηση για αγορά πλοίων υπό ελληνική ση-

μαία και καταργήθηκε η ευχέρεια χρηματοδότησης εισαγωγικών επιχειρήσεων για έκτακτες ανάγκες. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις γενικές κατευθύνσεις της Τραπέζης της Ελλάδος προς τις εμπορικές τράπεζες δεν περιλαμβάνονταν περιορισμοί, αλλά μόνο συστάσεις για αποφυγή, παραδείγματος χάριν, των υπερχρηματοδοτήσεων.

Συμπερασματικά, την περίοδο 1967-1971 ο έως το 1967 ισχύων πρωταρχικός στόχος της νομισματικής σταθερότητας είχε δώσει τη θέση του στην επιδίωξη της ταχείας οικονομικής ανάπτυξης. Σε μια προσπάθεια συμμόρφωσης με τις υποδείξεις της απριλιανής δικτατορίας, ο Γαλάνης σημείωνε ότι η νομισματική ισορροπία δεν ήταν αυτοσκοπός και ότι ο ρόλος της Τραπέζης της Ελλάδος ήταν η προώθηση της αναπτυξιακής διαδικασίας και της υλοποίησης του Πενταετούς Προγράμματος Οικονομικής Ανάπτυξης:

Ἡ νομισματική σταθερότης δὲν ἀντιμετωπίζεται ὑπὸ τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος ὡς ἀποκλειστικὸς καὶ ἀνεξάρτητος στόχος. Ἀντιθέτως, τὸ Ἴδρυμα τοῦτο ἀντιλαμβάνεται ὡς κεντρικὴν τοῦ ἐπιδίωξιν τήν, διὰ τοῦ ἀνακατανεμητικοῦ κυρίως ρόλου του, ταχεῖαν προώθησιν τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας.¹⁹

Παράλληλα, όμως, παρατηρούσε ότι η οικονομική πολιτική έπρεπε να είναι προετοιμασμένη για κάθε αναγκαία προσαρμογή προς τον σκοπό της σταθερής διατήρησης της νομισματικής ισορροπίας και της αδιατάρακτης συνέχισης της διαδικασίας οικονομικής ανάπτυξης που αποτελούσε εθνικό στόχο και το επίκεντρο όλων των προσπαθειών.²⁰

Η επιλογή της παροχής απλόχερης ρευστότητας στην πραγματική οικονομία άρχισε να αλλάζει σταδιακά από τον Αύγουστο του 1971 λόγω της διεθνούς νομισματικής κρίσης και εν συνεχεία λόγω των έντονων πληθωριστικών πιέσεων που εκδηλώθηκαν στις αρχές του 1972. Η υπέρμετρη επέκταση της οικονομικής δραστηριότητας κρατούσε την αγορά ικανοποιημένη και αύξανε τα εισοδήματα, αλλά είχε και αρνητικές πλευρές, όπως επισήμανε η Τράπεζα της Ελλάδος. Αυτή η επέκταση δεν ήταν

ἐπωφελῆς διὰ τὴν οἰκονομίαν, καθ' ὅσον συνεπάγεται ἀντιαναπτυξιακὴν ἀσυμμετρίαν εἰς τὴν διάρθρωσιν τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ καὶ τὴν κατανομὴν τῶν διαθέσιμων πόρων. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητος ἡ σημασία τοῦ ἐκάστοτε βαθμοῦ ἀπασχολήσεως τοῦ τομέως τούτου ἀπὸ ἀπόψεως γενικωτέρων ἐπιπτώσεων ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος.²¹

Γενικά, η άνοδος της συνολικής ρευστότητας της οικονομίας την καθιστούσε

περισσότερο ευάλωτη στις ψυχολογικές αντιδράσεις του κοινού και λιγότερο ελαστική στους νομισματικούς χειρισμούς.

Η διεθνής νομισματική κρίση επανέφερε λοιπόν το ζήτημα της νομισματικής σταθερότητας στο επίκεντρο της ασκούμενης πολιτικής, οδηγώντας παράλληλα σε αλλαγή πλεύσης της πιστωτικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της υπερμετρης ρευστότητας στην οικονομία. Οι έως τότε νομισματικές συνθήκες επέτρεπαν, κατά τον Δ. Γαλάνη, την εφαρμογή πολιτικής πιστωτικής επέκτασης, η οποία κατέστησε δυνατή την ικανοποιητική εξυπηρέτηση της οικονομικής ανάπτυξης. Η ταχύτατη άνοδος των πάσης φύσεως καταθέσεων στις τράπεζες εξασφάλισε κατά τη γνώμη του υγιείς πόρους για την επέκταση των πιστώσεων με υψηλό ρυθμό. Οι διεθνείς εξελίξεις όμως υπαγόρευαν τη λήψη περιοριστικών πιστωτικών μέτρων «καί τήν ἐν ὄψει αὐτῶν ἐπιδιώξιν ἰσχυροποιήσεως τοῦ ἰσοζυγίου ἐξωτερικῶν πληρωμῶν τῆς χώρας».²²

Χαρακτηριστικό της ελληνικής οικονομίας εξακολουθούσε να ήταν το μικρό μέγεθος της εσωτερικής αγοράς. Το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο καλυπτόταν με υποκατάσταση εισαγωγών και εκστρατείες επηρεασμού των καταναλωτών υπέρ της αγοράς ελληνικών προϊόντων. Η ταχύρυθμη όμως ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας «μακροχρονίως θὰ ἐξαρτᾶται, ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐκ τοῦ ἐξωστρεφοῦς προσανατολισμοῦ τῆς παραγωγῆς της»,²³ λεγόταν. Το ζητούμενο, λοιπόν, ήταν περισσότερες εξαγωγές, μεγαλύτερος προσανατολισμός προς τις ανάγκες της παγκόσμιας αγοράς. Η αύξηση του ΑΕΠ από το 1968 και μετά ήταν ξέφρενη, και γι' αυτό σταδιακά όλο και πιο ανεξέλεγκτη. Οι τιμές, παρ' ότι ελεγχόμενες από το Υπουργείο Εμπορίου, δέχονταν πιέσεις, οι εισαγωγές διογκώνονταν, ο οικοδομικός τομέας είχε υπερθερμανθεί.

Στο τέλος του 1972, λοιπόν, η Τράπεζα της Ελλάδος παραδεχόταν την «ἀναπροσαρμογὴν τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς μὲ κατεύθυνσιν τὴν ἐξασφάλισιν πλέον ἀποτελεσματικοῦ ἐλέγχου τῆς ἐνεργοῦ ζήτησεως».²⁴ Βέβαια, παρά την αναφορά στους εσωτερικούς λόγους των πιέσεων που υφίστατο η οικονομία, τελικά ο ξένος παράγων αναδεικνυόταν ως ο πλέον ζημιόγonos. «Ὁ διεθνὴς πληθωρισμὸς καὶ ἡ [...] σοβαρὰ διόγκωσις τοῦ κόστους τῶν εἰσαγομένων εἰδῶν»,²⁵ αποτελούν τον κυριότερο παράγοντα διαταραχῆς της νομισματικῆς ἰσορροπίας, λεγόταν, και η στροφή της οικονομικῆς πολιτικῆς ἀποδιδόταν κύρια σε αυτούς.

Οι χρηματοδοτήσεις

Στο πεδίο των χρηματοδοτήσεων, ο κύριος ὄγκος των πιστώσεων προς την πραγματικὴ οικονομία περνούσε ἀπὸ τις αναπτυξιακῆς τράπεζες. Η δραστηρι-

ότητα των τραπεζών αυτών, της κρατικής ΕΤΒΑ, της ΕΤΕΒΑ της Εθνικής²⁶ και της Τράπεζας Επενδύσεων της Εμπορικής Τραπέζης αντίστοιχα, επεκτεινόταν στη χορήγηση μεσο-μακροπρόθεσμων δανείων σε μεγάλες επιχειρήσεις με στόχο τη βιομηχανική ανάπτυξη.²⁷ Σε απόκλιση από τα έως τότε ισχύοντα άρχισε να παρέχεται ρευστότητα και για μη βιομηχανικές δραστηριότητες, προς κάθε επικερδή τοποθέτηση. Βασικές πηγές των κεφαλαίων των επενδυτικών τραπεζών ήταν η Τράπεζα της Ελλάδος, αλλά και δάνεια από οίκους του εξωτερικού, που αναφέρονται παρακάτω.

Η Τράπεζα της Ελλάδος λειτουργούσε τόσο ως άμεσος χρηματοδότης, όσο και ως τραπεζίτης των δημόσιων οργανισμών τα κεφάλαια των οποίων κατηύθυνε στη στήριξη των επενδυτικών προγραμμάτων των αναπτυξιακών τραπεζών. Παράλληλα, συνεχίστηκε η παροχή δανείων προς την Εθνική Κτηματική Τράπεζα της Ελλάδος για τη στήριξη του δικού της επενδυτικού προγράμματος. Ειδικά για τη χρηματοδότηση ξενοδοχειακών και τουριστικών επιχειρήσεων από την ΕΤΒΑ, την Εθνική Κτηματική Τράπεζα της Ελλάδος και την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος προβλέπονταν ειδικοί όροι που αφορούσαν: 1) ποσοστό χορηγήσεων από την Τράπεζα της Ελλάδος στο 100% του ποσού· 2) περίοδο χάριτος από 3 έως 5 έτη· 3) ετήσιο επιτόκιο περιόδου χάριτος 4% χωρίς χρέωση προμηθειών· 4) η εξόφληση των δανείων θα γινόταν με τη λήξη της περιόδου χάριτος με άμεση επαναχρηματοδότηση για το 100% από κεφάλαια των δημόσιων οργανισμών με ετήσιο επιτόκιο 5,5% χωρίς επιβάρυνση προμήθειας. Σε αυτήν τη ρύθμιση εντάχθηκαν και οι αναπτυξιακές τράπεζες κατόπιν αίτησής τους. Η δανειοδότηση των επιχειρήσεων που σχετιζόνταν με τον τουρισμό γινόταν και μέσω του ΕΟΤ, ο οποίος στη συνέχεια κατένεμε τα σχετικά κονδύλια προς κάλυψη των αναγκών σε κεφάλαια κινήσεως, τόσο ξενοδοχειακών όσο και επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν ευρύτερα στο χώρο του τουρισμού όπως τα ταξιδιωτικά γραφεία.

Η χρηματοδότηση της αγροτικής οικονομίας αποτέλεσε συνεχή μέριμνα τόσο μέσω των πιστώσεων προς την Αγροτική Τράπεζα, όσο και μέσω της χρηματοδοτικής στήριξης οργανισμών, όπως ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (ΑΣΟ) για τη συγκέντρωση της σοδειάς ή εξαγωγέων αγροτικών προϊόντων, όπως σταφίδας, καπνών, ελαίου και βάμβακος, ή ακόμη και βιομηχανιών που σχετιζόνταν με την αγροτική ανάπτυξη, όπως η χημική βιομηχανία για την παραγωγή λιπασμάτων.

Επιπλέον, η τράπεζα παρείχε εγγυήσεις υπέρ του ελληνικού δημοσίου προς τράπεζες του εξωτερικού για τη δανειοδότηση ελληνικών κατασκευαστικών επιχειρήσεων, ενώ μια ενδιαφέρουσα πλευρά της δραστηριότητάς της ήταν

και η χρηματοδότηση της ανέγερσης εμπορικού κέντρου, πράξη που πριν από το 1967 θα ήταν αδιανόητη. Η σχετική χορήγηση αφορούσε την πιστοδότηση της Εθνικής Κτηματικής Τραπεζής της Ελλάδος με σκοπό τη δανειοδότηση του Δήμου Πειραιά με εγγύηση του ελληνικού δημοσίου για την κατασκευή εμπορικού κέντρου. Το δάνειο δόθηκε με ετήσιο επιτόκιο 6% και με προθεσμία εξόφλησης 15 ετών σε 30 εξαμηνιαίες δόσεις.

Σημαντικό κομμάτι των πιστοδοτήσεων αποτελούσε και ο τομέας της ναυτιλίας.²⁸ Αφορούσε παροχή δανείων μέσω των τραπεζών προς ναυτιλιακές επιχειρήσεις για τη ναυπήγηση και τη μετασκευή πλοίων σε ελληνικά ναυπηγεία. Οι χρηματοδοτήσεις αφορούσαν πλοία παντός τύπου (φορτηγά, επιβατηγά, αλιευτικά κ.ά.) και κάλυπταν το 80% της συνολικής δαπάνης. Η εξόφληση θα γινόταν σε 18 ισόποσες εξαμηνιαίες δόσεις που θα άρχισαν να καταβάλλονται μετά την παρέλευση εξαμήνου από την παράδοση του πλοίου. Ειδικότερα, η χορήγηση δανείων για ναυπήγηση μικρότερου εκτοπίσματος μεσογειακών πλοίων παντός τύπου υπόκειτο στον όρο εξόφλησής τους εντός 12,5 ετών με περίοδο χάριτος 2,5 ετών. Η προεξόφληση από την Τράπεζα της Ελλάδος των απαιτήσεων των εμπορικών τραπεζών και της ΕΤΒΑ έναντι των ανωτέρω οφειλετών τους θα επιβαρυνόταν με ετήσιο επιτόκιο 4,20% για κεφάλαια της τράπεζας και με επιτόκιο 5,20% για κεφάλαια των δημόσιων οργανισμών που διαχειριζόταν η Τράπεζα της Ελλάδος.²⁹ Η χορήγηση των δανείων αυτών συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια με κύριο, αλλά όχι αποκλειστικό, όχημα χρηματοδότησης την κρατική ΕΤΒΑ και σε κάποιες περιπτώσεις με την παροχή χαριστικών παρατάσεων της εξόφλησής τους. Άλλες χρηματοδοτήσεις μέσω των τραπεζών αφορούσαν την παροχή δανείων σε εξαγωγικές επιχειρήσεις και συγκεκριμένα της ανώνυμης εταιρείας Ελληνικά Εξαγωγικά, σε βιοτεχνικές επιχειρήσεις, αλλά και σε επιχειρήσεις παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών αρκεί αυτές να γυρίζονταν στην Ελλάδα. Τέλος, η Τράπεζα της Ελλάδος συμμετείχε και στη χρηματοδότηση μεγάλων έργων με διεθνή συμμετοχή, όπως ο πετρελαιοαγωγός Σουέζ - Αλεξάνδρειας.

Ο εξωτερικός δανεισμός

Η Τράπεζα της Ελλάδος συμμετείχε ως διαπραγματευτής αλλά και ως ενδιάμεσος στη σύναψη δανείων μεταξύ αυτής, του ελληνικού δημοσίου, των ελληνικών τραπεζών και οίκων του εξωτερικού. Η δικτατορία έβλεπε τη δανειοδότηση αυτή ως απόδειξη εμπιστοσύνης του διεθνούς κεφαλαίου προς τη πολιτική σταθερότητα που είχε εξασφαλιστεί διά της βίας στην Ελλάδα, ενώ η παρεχόμε-

νη στη χώρα επιπρόσθετη ρευστότητα διοχετευόταν στην οικονομία, μετατρέποντας, για παράδειγμα, εν μιά νυκτί, δακτυλογράφο-γραμματέα σε ιδιοκτήτρια ξενοδοχείου και τραγουδίστρια σε ιδιοκτήτρια νυκτερινού κέντρου.

Όπως αποκαλύπτουν τα αρχεία της Τραπέζης της Ελλάδος, το 1971 ολοκληρώθηκαν οι διαπραγματεύσεις για τη σύναψη ενός δανείου ύψους 60 εκατομμυρίων δολαρίων με εννιά αμερικανικές τράπεζες υπό την ηγεσία της First National City Bank. Το δάνειο ήταν εξοφλητέο εντός εξαετίας με τριετή περίοδο χάριτος, όπου θα καταβάλλονταν μόνον τόκοι. Το επιτόκιο θα ήταν το διατραπεζικό επιτόκιο καταθέσεων ευρωδολαρίων του Λονδίνου συν μία εκατοστιαία μονάδα. Το σημαντικό είναι ότι η διοίκηση της τράπεζας θεώρησε τη σύναψη του δανείου αυτού ως μεγάλη επιτυχία, τόσο για τους ευνοϊκούς όρους του, όσο και κυρίως διότι η συμμετοχή μεγάλων ξένων ιδιωτικών τραπεζών αποδεικνυε την εμπιστοσύνη τους στην ανοδική πορεία της ελληνικής οικονομίας.³⁰

Τον Ιανουάριο του 1972 ολοκληρώθηκαν οι διαπραγματεύσεις για νέο δάνειο 30 εκατομμυρίων δολαρίων προς την Τράπεζα της Ελλάδος από τρεις αμερικανικές, δύο καναδικές, μία αγγλική και πέντε ιαπωνικές τράπεζες. Η διάρκεια του δανείου ήταν δεκαετής με τριετή περίοδο χάριτος και επιτόκιο ίσο με αυτό του διατραπεζικού επιτοκίου ευρωδολαρίων του Λονδίνου προσαυξημένο κατά 1,05 της εκατοστιαίας μονάδας κατά μέσο όρο. Και πάλι η σύναψη του δανείου αυτού θεωρήθηκε επιτυχής, κυρίως για το χρονικό διάστημα που κάλυπτε, καθώς τα δάνεια αυτού του τύπου στην αγορά ευρωδολαρίων ήταν κυρίως πενταετούς ή εξαετούς διάρκειας. Η σύναψη του δανείου αυτού επαινέθηκε δεόντως από τις αρχές της δικτατορίας ως απόδειξη της σταθερότητας του καθεστώτος, αφού άλλωστε η τράπεζα εκχώρησε το εν λόγω δάνειο στο ελληνικό δημόσιο.

Τον Απρίλιο του 1972 συνήφθη νέο δάνειο ύψους 70 εκατομμυρίων δολαρίων ΗΠΑ με τέσσερις αμερικανικές τράπεζες, πάλι με δεκαετή διάρκεια και το ίδιο μέσο επιτόκιο.

Τον επόμενο μήνα το ελληνικό δημόσιο έλαβε και άλλο δάνειο ύψους 25 εκατομμυρίων δολαρίων ΗΠΑ από τη First National City Bank της Νέας Υόρκης με τη μεσολάβηση της Τραπέζης της Ελλάδος που ενεργούσε ως πράκτορας του δημοσίου, προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η προμήθεια στρατιωτικού υλικού και υπηρεσιών από τις ΗΠΑ. Το δάνειο θα είχε κατ' ελάχιστον δεκαετή διάρκεια.

Τον Οκτώβριο του 1972 η Τράπεζα της Ελλάδος έλαβε νέο δάνειο 70 εκατομμυρίων δολαρίων από κοινοπραξία τραπεζών με επικεφαλής την αμερικανική

Crocker National Bank, το οποίο ήταν ευνοϊκότερο ως προς τους όρους του από τα προηγούμενα, αφού προέβλεπε επιτόκιο μόλις μία εκατοστιαία μονάδα πάνω από το διατραπεζικό επιτόκιο του Λονδίνου, ενώ η περίοδος χάριτος επιμηκύνθηκε στα 5 έτη. Οι ασυνήθεις ευνοϊκοί όροι σχολιάστηκαν ευμενώς και από τον διεθνή οικονομικό τύπο, όπως οι *Financial Times* του Λονδίνου, η *Wall Street Journal* και η *Herald Tribune*. Τέλος, τον Ιούλιο του 1973, η τράπεζα έλαβε δάνειο με τη μορφή αναλήψεων μέχρι το ποσό των 200 εκατομμυρίων δολαρίων ΗΠΑ από κοινοπραξία αλλοδαπών τραπεζών υπό την ηγεσία της First Boston (Europe) London. Το δάνειο είχε δωδεκαετή διάρκεια και επιτόκιο $\frac{3}{4}\%$ υπεράνω του διατραπεζικού επιτοκίου του Λονδίνου επί τριμηνιαίων ή εξαμηνιαίων καταθέσεων δολαρίων ΗΠΑ. Το δάνειο αυτό επίσης εκχωρήθηκε στο ελληνικό δημόσιο τον Δεκέμβριο του 1973.

Επιπλέον, η Τράπεζα της Ελλάδος, παράλληλα με τις προσωρινές προκαταβολές που συνέχισε να παρέχει προς το ελληνικό δημόσιο, συμμετείχε και στη διαχείριση εσωτερικών ομολογιακών δανείων οικονομικής ανάπτυξης του δημοσίου καθ' όλη αυτή την περίοδο που εν μέρει απορροφούσαν ρευστότητα από τη συνολική ιδιωτική-εσωτερική ζήτηση. Όπως είναι φανερό, η συνολική αυτή πιστωτική επέκταση ενέτεινε την υπερθέρμανση στην οικονομία, η οποία είχε φτάσει σε πλήρη απασχόληση, με τις τιμές να συγκρατούνται με απαγορεύσεις της Αγορανομίας και έτσι να συγκαλύπτεται ο πληθωρισμός.

Κατάρρευση του Bretton Woods και οικονομική πολιτική, 1972-1974

Η αντίδραση της δικτατορικής κυβέρνησης και της Τραπέζης της Ελλάδος στη διεθνή νομισματική αταξία του Αυγούστου του 1971 ήταν σπασμωδική και ατυχής. Η χώρα βρισκόταν σε οικειοθελή απόσταση από την Ευρώπη, για πολιτικούς λόγους, και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο,³¹ και δεν είχε έτσι άμεση γνώση των προθέσεων των κύριων εμπορικών εταίρων της χώρας, ούτε συνομιλητές ώστε να προετοιμάσει τις επιλογές της. Μία μέρα μετά την άρση της μετατρεψιμότητας δολαρίου προς χρυσό και με απόφαση της Νομισματικής Επιτροπής της 16ης Αυγούστου 1971, η ισοτιμία δραχμής - δολαρίου ΗΠΑ παρέμεινε η έως τότε ισχύουσα, δηλαδή 1 δολάριο: 30 δραχμές παρά την υποτίμηση του δολαρίου προς τα άλλα ισχυρά νομίσματα. Μόλις τον Οκτώβριο του 1973 με την πράξη 965 της 19ης Οκτωβρίου 1973 του διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος θεσπίστηκε νέα ισοτιμία 27 δραχμές: 1 δολάριο ΗΠΑ.³²

Οι επιπτώσεις αυτής της απόφασης και της κρίσης γενικότερα εκδηλώθηκαν με απότομες και έντονες διακυμάνσεις στο εμπορικό ισοζύγιο, κυρίως δε τις ει-

σαγωγές. Αυτές αναχαιτίστηκαν δύο χρόνια αργότερα, μια και έως τότε το ελληνικό νόμισμα υποτιμήθηκε προς τα νομίσματα των χωρών της ΕΟΚ και της Ιαπωνίας και συνέβαλε στην άνοδο του πληθωρισμού.

Η πενταετής άπλετη εγχώρια και διεθνής ρευστότητα είχε ως συνέπεια την έντονη υπερθέρμανση της ελληνικής οικονομίας, και της οικοδομής ειδικότερα, ενώ είχε εκδηλωθεί, όπως αναφέραμε, άνοδος τιμών λόγω αύξησης κόστους των εισαγωγών (κατά μέσο όρο 6,5% εντός του 1972, με τον τιμάριθμο χονδρικής στο 10,5%).

Παράλληλα, η αγορά εργασίας χαρακτηριζόταν, από πλήρη απασχόληση. Βέβαια, η αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας, αλλά και οι δαπάνες του δημόσιου τομέα, είχαν ως συνέπεια τη σημαντική άνοδο της βιομηχανικής παραγωγής. Η μεταποίηση εξακοντίστηκε από 16,5% του ΑΕΠ το 1962 σε 22,9% το 1972 (σε τιμές 1958), ενώ συνολικά ο δευτερογενής τομέας αντιπροσώπευε το 33,5% του ΑΕΠ το 1972. Η Έκθεση του διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος επισημαίνει ότι «ή ταχεία βιομηχανική επέκτασις συμπορεύεται με ανάλογον αύξησιν τοῦ κοινωνικοῦ κόστους ἐκ τῶν ἰσχυρῶν καὶ ποικίλων κινήτρων τῆς βιομηχανικῆς προωθήσεως», η οποία «πραγματοποιεῖται ὑπὸ δυσαναλόγως μεγάλην καὶ αὐξουσάν χρηματοδότησιν ἐκ τοῦ τραπεζικοῦ συστήματος». ³³ Εξάλλου, ὕστερα ἀπὸ μακρὰ περίοδο σχετικῆς στασιμότητος, οἱ τιμές αὐξήθηκαν με επιταχυνόμενους ρυθμούς.

Η οικονομία αντιμετώπισε σημαντικά δυσμενέστερες εξελίξεις το 1973, εξαιτίας της πρώτης πετρελαϊκής κρίσης. Ο δείκτης τιμών καταναλωτή κατέγραψε άνοδο (αρχή / τέλος έτους) κατά 30,6% το 1973, ενώ ο μέσος όρος ήταν υψηλότερος κατά 15,5% έναντι του 1972 και ο τιμάριθμος χονδρικής (που επηρεάζεται άμεσα από τις διεθνείς τιμές) άγγιξε το 44,2%. Παράλληλα, η επιβράδυνση της αγροτικής οικονομίας απασχολούσε τις αρχές, με την Τράπεζα της Ελλάδος να επισημαίνει ότι απαιτείται επανεξέταση των στόχων και των πολιτικών και να υπενθυμίζει ότι η γεωργία απασχολεί και εξασφαλίζει εισόδημα στο 40% του πληθυσμού και συμβάλλει κατά 15% περίπου στο ΑΕΠ. Η εξέλιξη αυτή συναρθρώνεται με την αστυφιλία και συνεπώς με την εκρηκτική ανάπτυξη του τομέα της οικοδομής στη διάρκεια της πενταετίας 1969-1973. Η αναλογία επενδύσεων σε κατοικία στο σύνολο των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου ανερχόταν σε 30%, και ήταν κατά πολύ υψηλότερη από τα ισχύοντα σε οικονομίες παρόμοιου επιπέδου ανάπτυξης (Ισπανία 18%, Πορτογαλία 17%). Η Έκθεση επισήμανε ότι «ή παρ' ήμίν ὑπερανάπτυξις τοῦ οἰκοδομικοῦ ἔργου δὲν δύναται νὰ θεωρῆται εὐνοϊκὸς παράγων μακροχρονίως, δεδομένου

ὄτι συνεπάγεται μὴ ἰσόρροπον διάρθρωσιν τοῦ παραγωγικοῦ μηχανισμοῦ». ³⁴

Συμπερασματικά, ἡ συναλλαγματική πολιτική τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ Bretton Woods ἦταν, ὅπως καὶ ἡ συνολικὴ πολιτικὴ τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας ἀντιφατικὴ, περίπλοκη καὶ σε τελικὴ ἀνάλυση σπασμωδική. Ἐνῶ ἡ διαδικασία οικονομικῆς μεγέθυνσης συνεχίστηκε, ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος χωρὶς τὴ ζολώτεια πυξίδα τῆς νομισματικῆς σταθερότητας, ἀνέχθηκε τὴν υπερθέρμανση τῆς οικονομίας, με μοναδικὴ παρηγοριά τὴν ἐξασφάλιση πλήρους ἀπασχόλησης στὴν οικονομία. Οἱ πιέσεις στὴ δραχμὴ κατέστησαν ἀφόρητες, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἐναλλακτικὴ στρατηγικὴ καὶ προετοιμασία γιὰ κάτι ποῦ ἀναμενόταν ἀπὸ χρόνια, τὴν κατάρρευση τῶν σταθερῶν συναλλαγματικῶν ἰσοτιμιῶν. Ἀκόμα καὶ ἀν ἡ ἐυρωπαϊκὴ προοπτικὴ τῆς χώρας φάνταζε τότε πολὺ ἀχνή, γεγονός ἦταν ὅτι ἡ Ἑυρῶπη ἦταν ὁ κατεξοχὴν χώρος ἐξαγωγῆς ἐλληνικῶν προϊόντων καὶ ὅτι ἡ συναλλαγματικὴ πολιτικὴ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ το λησμονεῖ. Ἡ ἔστω καὶ πρόσκαιρη πρόσδεση τοῦ ἐλληνικοῦ νομίσματος με τὸ δολάριο ἀντανακλούσε τότε υφιστάμενες πολιτικὲς προτεραιότητες. Αὐτές δὲν ἦταν ὅμως ἐναρμονισμένες με τὸ μακροχρόνιο συμφέρον τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας.

Ἡ πολιτικὴ ἐνίσχυση τῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας ποῦ ἐφάρμοσε ἡ δικτατορία ἕως τὸ 1972, συνίστατο, ὅπως εἶδαμε, στὴ χορήγηση φορολογικῶν διευκολύνσεων καὶ ἀπαλλαγῶν καθὼς καὶ στὴν αὐξηση τῶν πιστώσεων πρὸς τὸν ἰδιωτικὸ τομέα τῆς οικονομίας, ἐνῶ ἐυνόησε τὴν τουριστικὴ καὶ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα. Ἡ πιστωτικὴ επέκταση τῆς οικονομίας προκάλεσε σταδιακὴν υπερθέρμανση τῆς οικονομίας, ποῦ κορυφώθηκε τὴν ἐποχὴ τῆς κατάρρευσης τοῦ διεθνούς συστήματος σταθερῶν συναλλαγματικῶν ἰσοτιμιῶν. Ἀπὸ τὸν Οκτώβριο τοῦ 1972 ἀλλάξε ἡ πολιτικὴ. Αὐξήθηκαν τὰ ἐπιτόκια τραπεζικῶν καταθέσεων, καθὼς καὶ τὸ προεξοφλητικὸ ἐπιτόκιο, σε μίαν προσπάθεια περιορισμοῦ τῆς ρευστότητας καὶ ἀκολουθήθηκε περιοριστικὴ πιστωτικὴ πολιτικὴ ποῦ προκάλεσε δυσθυμία καὶ ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις ἀπὸ τὸν ἐπιχειρηματικὸ κόσμο. Τὸν Οκτώβριο τοῦ 1973 ξέσπασε ἡ πετρελαϊκὴ κρίση ποῦ σήμαινε γιὰ τὴν χώρα διττὴ ἐπιβάρυνση: ἐνισχύθηκε ὁ ἐγχώριος πληθωρισμός, καὶ ἡ βιομηχανία ποῦ ἦταν ἐντελῶς ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ πετρέλαιο βρέθηκε στὴν ἀνάγκη νὰ ἀρχίσει νὰ προβληματίζεται προκειμένου νὰ εἰσάγει λιγότερο ἐνεργειακὸ παραγωγικὸ ἐξοπλισμὸ. Ἦταν τότε ποῦ ἡ δραχμὴ χειραφετήθηκε ἀπὸ τὸ ὑποτιμημένο διεθνῶς δολάριο. Ὅμως, οἱ ραγδαῖες πολιτικὲς καὶ οικονομικὲς ἐξελίξεις ποῦ ἀκολούθησαν τὸ ἐπόμενο διάστημα ἐπιβράδυναν καὶ ἄλλο τὴν ἐγχώρια οικονομικὴ δραστηριότητα καὶ ἀνέκοψαν τὴν μεγέθυνση τῆς ἐλληνικῆς οικονο-

μίας. Η οικονομία “ξεφούσκωσε” και ο πληθωρισμός εκτοξεύτηκε στο 35% σε ετήσια βάση μεταξύ Αυγούστου 1973 και 1974. Η δραχμή επανήλθε κατά τους επόμενους μήνες στην ισοτιμία των 30 δραχμών ανά δολάριο, ενώ η Τράπεζα της Ελλάδος άσκησε ξανά αντιπληθωριστική πολιτική, καθώς η πολιτική κρίση με επίκεντρο τα γεγονότα στην Κύπρο κορυφώθηκε.

Σύντομη αποτίμηση

Για την οικονομική πολιτική της δικτατορίας δεν έχουν γραφεί πολλά. Οι υπάρχουσες εκτιμήσεις υποβαθμίζουν την ανάπτυξη που επιταχύνθηκε μεταξύ 1968 και 1972 και επικεντρώνονται στις παραλείψεις και στρεβλώσεις που εμφιλοχώρησαν μετά το 1971 και κορυφώθηκαν το 1973 έως την πτώση της χούντας τον επόμενο χρόνο. Νοσταλγοί της δικτατορίας υποβαθμίζουν τα λάθη της και επικροτούν τον φιλελεύθερο, φιλο-επιχειρηματικό προσανατολισμό, χωρίς να ασκούν κριτική στο συγκεντρωτικό-γραφειοκρατικό τρόπο διαχείρισης της οικονομικής καθημερινότητας.³⁵

Όπως είδαμε, οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας συνεχίστηκαν υψηλοί, όσο η παγκόσμια οικονομία αναπτυσσόταν. Το μείγμα οικονομικής πολιτικής που ακολουθούσε η χώρα επηρεαζόταν από βραχυπρόθεσμους σχεδιασμούς. Οι οικονομικές συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί τα προηγούμενα χρόνια, επέτρεψαν στην ελληνική οικονομία να συνεχίσει την ανοδική της πορεία. Το “πάγωμα”, ωστόσο, της Συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ στη λεγόμενη τρέχουσα διαχείριση, δηλαδή στην αυτόματη μείωση των δασμών, αλλά στη μη συνέχιση συναντήσεων εναρμόνισης πολιτικών και αμφίπλευρου συντονισμού ενεργειών, οδήγησε σε στέρηση ευνοϊκών πιστώσεων από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, καθώς και σε εν γένει αβεβαιότητα και αποπροσανατολισμό των παραγωγικών τάξεων.

Η ελληνική οικονομία βρισκόταν στα χρόνια της δικτατορίας σε φάση γρήγορης οικονομικής ανάπτυξης με αρκετά προβλήματα διαρθρωτικής και μεσοχρόνιας υφής. Η γεωργία απασχολούσε τώρα τα 2/5 του πληθυσμού και συνέβαλε κατά 30% στο ΑΕΠ. Η βιομηχανία είχε αναπτυχθεί έντονα, επικουρούμενη από ενισχύσεις της δικτατορίας. Το πλεονέκτημά της ήταν η διαθεσιμότητα μεγάλου αριθμού ημι-ειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας. Ορισμένες βαριές βιομηχανίες έντασης κεφαλαίου έδιναν τον τόνο. Υπήρχε προστασία της εγχώριας βιομηχανίας, ενώ η στροφή προς βιομηχανικές δραστηριότητες αποβλέπουσες σε εξαγωγές ήταν πολύ αργή. Ελλείπει, λοιπόν, ενός δυναμικού εξαγωγικού κλάδου, που να αναπτύσσεται στη βάση αυξημένης ζήτησης του εξω-

τερικού, δεν μπορούσαν να δημιουργηθούν πολλές ευκαιρίες αυτοτροφοδοτούμενης ανάπτυξης.

Η έντονα επεκτατική πολιτική που κορυφώθηκε το φθινόπωρο του 1972 οδήγησε, όπως είδαμε, σε απότομη αλλαγή της πολιτικής όλο το 1973, που έφερε έντονη ύφεση στην οικονομία και αποτυχημένη προσπάθεια πολιτικής φιλελευθεροποίησης. Ενώ η κοινωνική δυσαρέσκεια κορυφωνόταν με τον πληθωρισμό στο 35% μεταξύ 1973-1974 η δικτατορία αναζήτησε πολιτική διέξοδο βάζοντας την Κύπρο στο στόχαστρο, με αποτέλεσμα την πτώση της και τη μεταβίβαση των ευθυνών της οικονομικής πολιτικής στις κυβερνήσεις της μεταπολίτευσης.

Η οικονομική πολιτική στη μεταπολίτευση

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Όπως διαπιστώσαμε, η Ελλάδα κινούσε το 1974 την οικονομία της με ένα έλλειμμα αγαθών και υπηρεσιών χρηματοδοτούμενο από άδηλους πόρους ή εισαγωγές κεφαλαίων, που στην πορεία του χρόνου απέκτησαν μονιμότερο χαρακτήρα, χωρίς να διευρύνουν ουσιαστικά το παραγωγικό δυναμικό της χώρας. Η μετανάστευση είχε οδηγήσει σε πλήρη απασχόληση και ελλείψεις εργατικού δυναμικού, ειδικά στον αγροτικό τομέα. Η ύφεση λόγω πετρελαϊκής κρίσης στην Ευρώπη σήμαινε πάγωμα ή και μείωση των εμβασμάτων των μεταναστών. Το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών караδοκούσε. Οι προκλήσεις για την οικονομική πολιτική και τα διλήμματα που είχε να επιλύσει ήταν αυξημένα.

Ένα καινούριο, μονιμότερο, στοιχείο της οικονομικής πολιτικής μετά το 1974 ήταν η μέριμνα για την εθνική άμυνα, ενέργεια επιβεβλημένη μετά την αμφισβήτηση της υφαλοκρηπίδας των ελληνικών νησιών και την εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο. Οι αμυντικές δαπάνες της χώρας άρχισαν να αυξάνονται, απαιτώντας μεγαλύτερο μερίδιο των (έως τότε) πόρων και αλλάζοντας προτεραιότητες και δεδομένα. Σύντομα επιχειρήσεις, όπως η Πυρκάλ, η Ελληνική Βιομηχανία Όπλων (ΕΒΟ) και η Αεροπορική Βιομηχανία, εξελίχθηκαν σε κομβικές επιχειρήσεις σε ό,τι αφορούσε χρηματοδότηση και απασχόληση. Ένα δεύτερο στοιχείο διαφοροποίησης από την προηγούμενη περίοδο ήταν η πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης που γινόταν επιβεβλημένη μετά την αστικοποίηση και τη μαζική εσωτερική μετανάστευση έως το 1974. Επιπρόσθετα, το κράτος

έκανε την ίδια εποχή προσπάθειες εκμετάλλευσης νέων μορφών ενέργειας και επένδυσε, βραχυχρόνια, τη δημιουργία πετροχημικού και βαριάς βιομηχανίας, χωρίς όμως να επιτύχει συγκριτικό πλεονέκτημα στον συγκεκριμένο τομέα. Άλλο σημαντικό ζήτημα συνιστούσε η δικαιότερη διανομή του εισοδήματος και η καταπολέμηση του πληθωρισμού, ενώ εξωγενές σοκ που περιέπλεξε την εξεύρεση λύσεων στα οικονομικά προβλήματα ήταν η δεύτερη πετρελαϊκή κρίση του 1979. Η όλη οικονομική πολιτική της περιόδου βρισκόταν κάτω από τον αστερισμό της επιβολής της πολιτικής επί της οικονομίας, ανατρέποντας τα ισχύσαντα επί δικτατορίας, όταν τα οικονομικά συμφέροντα, ελλείψει δημοκρατικών διαδικασιών, είχαν συνηθίσει σε προσωπικές διαμεσολαβήσεις σε ό,τι τα αφορούσαν, κατάσταση που δεν ήταν δυνατόν να γίνει ανεκτή υπό καθεστώς κοινοβουλευτισμού.

Σε ό,τι αφορά τα πρόσωπα που άσκησαν (οικονομική) εξουσία στη μεταπολίτευση παρατηρείται η επαναφορά οικονομολόγων της πρώτης οκταετίας Καραμανλή σε θέσεις επιρροής, όπως του Ξενοφώντα Ζολώτα στην Τράπεζα της Ελλάδος και του Παναγή Παπαληγούρα στο Υπουργείο Συντονισμού (και αργότερα στο Εξωτερικών). Άλλα πρόσωπα ήταν Νικόλαος Φωτιάς, Ευάγγελος Δεβλέτογλου, Αθανάσιος Κανελλόπουλος, Ιωάννης Μπούτος, Γεώργιος Κοντογεώργης και άλλοι. Υποδιοικητές στην Τράπεζα της Ελλάδος ανέλαβαν οι Νικόλαος Χαρισσόπουλος, Νικόλαος Κυριαζίδης, Ευάγγελος Δεβλέτογλου και Γεώργιος Δράκος.

Όμως αξίζει να σημειωθεί ότι σε αυτήν τη δεύτερη οκταετία Καραμανλή η φιλοσοφία της οικονομικής πολιτικής δεν παρουσιάζει τη συνέπεια της προσήλωσης στη νομισματική σταθερότητα. Με τόσους πολλούς, ποικίλους και αλληλοσυγκρουόμενους στόχους, σε ένα ασταθές διεθνές πλαίσιο και αντιμετώπιση με πολλές προκλήσεις, η οικονομική πολιτική της δεύτερης αυτής οκταετίας του Κωνσταντίνου Καραμανλή επιχείρησε τη λύση προβλημάτων στην πράξη, αφήνοντας τη διατύπωση οράματος για το μέλλον στον πολιτικό της αντίπαλο, Ανδρέα Παπανδρέου.

Συγκυρία

Η οικονομική δραστηριότητα στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1974-1981 ήταν ακανόνιστη και διαφορετική των ευρύτερων ευρωπαϊκών εξελίξεων.³⁶

Οι κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις μετά το 1974 προχώρησαν σε μια ήπια επεκτατική πολιτική, από το φθινόπωρο του 1974, που έφερε ανάκαμψη το 1975 και ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ 3,7%.³⁷ Η επιστροφή μεταναστών στη χώρα έδω-

σε ανάσα στην αγορά εργασίας. Ο πληθωρισμός είχε υποδιπλασιαστεί, αλλά έτρεχε διψήφιος, γύρω στο 13%. Τα άμεσα προβλήματα προς επίλυση ήταν, όπως είπαμε: α) το υψηλό έλλειμμα ισοζυγίου πληρωμών· β) το χαμηλό επίπεδο εξαγωγών σε συγκυρία μείωσης άδηλων πόρων· και γ) η μικρή συμμετοχή βιομηχανικών προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας στο διεθνές εμπόριο. Ο συνδυασμός αυτών των προβλημάτων οδήγησε, όπως προαναφέρθηκε, σε μια προσεκτική επεκτατική πολιτική. Δόθηκαν, επίσης, μεγάλες αυξήσεις στους ελάχιστους μισθούς. Τον Μάρτιο του 1975 η δραχμή αποσυνδέθηκε πλήρως από την ισοτιμία της προς το δολάριο και άρχισε μια ελεγχόμενη διακύμανση, που έδωσε στις ελληνικές αρχές ένα επιπρόσθετο μέσο οικονομικής πολιτικής. Η αξία της δραχμής κρατιόταν σταθερή σε σχέση με ένα ζυγισμένο καλάθι νομισμάτων των χωρών που ήταν οι βασικοί εμπορικοί εταίροι της χώρας. Έως τα μέσα Μαρτίου του 1976, δηλαδή σε διάστημα ενός έτους, η δραχμή είχε υποτιμηθεί κατά 6,5%, με την κατάσταση αυτή να παίρνει μονιμότερο χαρακτήρα έως το 2002. Όσον αφορούσε τον προϋπολογισμό, έσοδα και έξοδα αυξήθηκαν με γοργούς ρυθμούς. Το συνολικό έλλειμμα της κεντρικής κυβέρνησης αυξήθηκε από 8,1 δισεκατομμύρια δραχμές το 1974 σε 24 δισεκατομμύρια το 1975, δηλαδή, από 1,4% έγινε 3,4% του ΑΕΠ. Χειραγωγήθηκαν οι διάφορες κατηγορίες τραπεζικών πιστώσεων με συνολικό αποτέλεσμα την αύξησή τους κατά 24,4% το 1975. Με δύο λόγια, η οικονομική πολιτική έπαιξε σημαντικό ρόλο για την έξοδο της οικονομίας από την ύφεση. Ο προϋπολογισμός του 1976 ήταν επεκτατικός, αλλά είχε και στοιχεία ευελιξίας, που θα επέτρεπαν στην οικονομική πολιτική να παρέμβει είτε επεκτατικά, είτε περιοριστικά, ανάλογα με τις συνθήκες που θα διαμορφώνονταν. Η έκτακτη φορολογία των μεγάλων επιχειρήσεων το 1975 αποτελούσε παράδειγμα της φαντασίας και της ευελιξίας των αρχών για να αντλήσουν πρόσθετα χρηματικά μέσα.

Το 1976 το ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 6%. Αυξήθηκαν οι βιομηχανικές εξαγωγές και βελτιώθηκε η κατάσταση στην αγορά εργασίας, κάτι που δεν συνέβαινε στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η συνολική κατανάλωση και η ζήτηση για οικοδομές παρέμεναν υψηλές, ενώ οι παραγωγικές επενδύσεις ήταν υποτονικές, για τρίτη συνεχόμενη χρονιά. Η δημοσιονομική πολιτική ήταν λιγότερο επεκτατική, μια και οι εκτιμήσεις συνέκλιναν στο ότι είχε συμβάλει έντονα στη συνολική ζήτηση και στις πληθωριστικές πιέσεις. Η δομή της φορολογίας δεν είχε μεταβληθεί καθόλου τα τελευταία 10 χρόνια και συζητιόταν ευρύτερα η μεταρρύθμισή της.

Η νομισματική πολιτική ήταν και αυτή υποταγμένη στην υπηρεσία της μείωσης του πληθωρισμού. Στον τραπεζικό τομέα εισήχθη μια σημαντική καινοτο-

μία. Η ΑΤΕ, η ΕΚΤΕ και άλλες επενδυτικές τράπεζες, αντί να προστρέχουν στην Τράπεζα της Ελλάδος για κεφάλαια, μπορούσαν να εκδώσουν έντοκα γραμμάτια και γενικά να αυτονομηθούν οικονομικά, ενώ από τις αρχές του 1976 άρχισαν να λαμβάνονται μέτρα ελέγχου τιμών κυρίως με τη μορφή της αναγγελίας της αύξησης και της έγκρισής τους από την Αγορανομία.

Παρά τις μεσοπρόθεσμες επιτυχίες της, η οικονομική πολιτική είχε να υπερβεί ένα μεγάλο δίλημμα για να μπορέσει να εφησυχάσει. Έπρεπε να επεκταθεί η παραγωγική δυναμικότητα της βιομηχανίας σε συνδυασμό με αναδιαμόρφωση και εκσυγχρονισμό. Έπρεπε η βιομηχανική παραγωγή και η αύξηση των επενδύσεων να αποκτήσουν υπό συνθήκες ανόδου του κόστους παραγωγής προτεραιότητα στη χάραξη της οικονομικής πολιτικής, και όχι να έπονται άλλων στόχων. Οι βραχυχρόνιες ωστόσο προτεραιότητες και πιέσεις δεν επέτρεπαν μακροχρόνιες στοχεύσεις.

Ύστερα από δύο καλά χρόνια, η αύξηση του ΑΕΠ το 1977 περιορίστηκε σε 3,5%. Οι εξαγωγές ήταν ιδιαίτερα ισχνές λόγω της κρίσης του διεθνούς εμπορίου (δεύτερη πετρελαϊκή κρίση). Οι επενδύσεις σε οικοδομές και η υψηλή ιδιωτική κατανάλωση κράτησαν τη συνολική ζήτηση έντονη η οποία, με τη σειρά της, διέυρνε τις συνολικές εισαγωγές. Κατά τα λοιπά η απασχόληση παρέμενε όλο το 1977 σε υψηλά επίπεδα, ενώ ο πληθωρισμός ήταν 12%, ανώτερος των άλλων χωρών του ΟΟΣΑ. Η γεωργία, λόγω κακού καιρού, είχε άσχημη χρονιά. Κατασκευές, υπηρεσίες, και κυρίως ο τουρισμός, ήταν οι κλάδοι με τη μεγαλύτερη ανάπτυξη. Η πολιτική ήταν και το 1977 επεκτατική. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού έφτασε το 6,5% του ΑΕΠ, ενώ οι πιστωτικοί και νομισματικοί στόχοι που είχαν τεθεί ξεπεράστηκαν.

Και το 1978 η συνολική πολιτική παρέμενε επεκτατική, με προβλεπόμενη αύξηση του ελλείμματος του δημοσίου και το χρήμα φθινό. Τα αποτελέσματα στον πληθωρισμό και στο ισοζύγιο πληρωμών δεν ήταν ευοίωνα. Χαρακτηριστικό αυτής της εποχής ήταν η σημαντική αύξηση των πωλήσεων αυτοκινήτων, που ως αντικείμενο πολλών εμμέσων φόρων, κράτησαν τις φορολογικές εισπράξεις του δημοσίου σε υψηλά επίπεδα. Η κατάσταση αυτή οδήγησε σε φοροαπαλλαγές για χαμηλόμισθους (από τον φόρο εισοδήματος), που άρχισαν να ισχύουν από το 1978. Όμως, όπως αναφέρθηκε, αντί για 20% η πιστωτική επέκταση έφτασε το 25,5%, ενώ ξεπεράστηκε και ο στόχος του πληθωρισμού που ήταν 10%. Η επίσημη δικαιολογία ήταν ότι η απρόβλεπτη πτώση της αγροτικής παραγωγής και η ανάγκη ενίσχυσης του αγροτικού εισοδήματος επέβαλλαν μια πιο εύκαμπτη θεώρηση των οικονομικών εξελίξεων. Έτσι, η Τράπεζα

της Ελλάδος χορήγησε προκαταβολές προς τις εμπορικές τράπεζες, ακυρώνοντας εν μέρει τους περιορισμούς που είχαν επιβληθεί στις υποχρεωτικές καταθέσεις. Ήταν φανερό ότι η οικονομική πολιτική δυσκολευόταν παρά την ευελιξία της να πετύχει τους σκοπούς της.

Συμπερασματικά, και σε αντίθεση με άλλες χώρες του ΟΟΣΑ μετά το 1976, η Ελλάδα ακολουθούσε επεκτατική μακροοικονομική πολιτική, αποβλέποντας σε ψηλά επίπεδα δραστηριότητας και απασχόλησης. Σαν μικρή όμως χώρα, η Ελλάδα δεν μπορούσε να απομονωθεί από διεθνείς εξελίξεις και έπρεπε να εφαρμόσει σταθεροποιητικές πολιτικές προκειμένου να ρίξει τον πληθωρισμό. Τα μέτρα του Ιουνίου του 1978 κατά της φοροδιαφυγής ήταν προς την κατεύθυνση αυτή.

Η επεκτατική πολιτική έως τα μέσα του 1978 έφερε αύξηση του ΑΕΠ κατά 6% με ποσοστό ανεργίας 2,5%. Η εικόνα του ισοζυγίου πληρωμών δεν άλλαξε πολύ. Παρά την αύξηση των πληθωρικών πιέσεων από τις αυξήσεις των ονομαστικών εισοδημάτων και την κερδοσκοπία, που είχε ξεκινήσει από το 1975, η αύξηση των τιμών ήταν 12%, ίδια με αυτή του 1977. Η μη οικοδομική επενδυτική δραστηριότητα ήταν πτωτική. Οι βιομηχανικές επενδύσεις έπεσαν κατά 6,5% και βρέθηκαν σε ένα επίπεδο κατά 22% χαμηλότερο αυτού του 1974. Στον δημόσιο λόγο πολλοί αναφέρονταν στην «επενδυτική άποχή».

Η άνοδος, για δεύτερη φορά σε μια πενταετία, των τιμών του πετρελαίου το 1978 και η λήψη προσωρινών περιοριστικών μέτρων στις τιμές, έδειχναν ότι ο πληθωρισμός θα αύξανε στο μέλλον, αν και η πολιτική είχε πάρει από τα μέσα του 1978 περιοριστικό χαρακτήρα. Στις αρχές του 1979 εξαγγέλθηκαν περικοπές στον προϋπολογισμό και έλεγχοι τιμών, ενώ η νομισματική πολιτική “ξέσφιξε” λιγάκι. Η κρίση στην παγκόσμια ναυτιλία, την εποχή εκείνη, στερούσε από την οικονομία συναλλαγματικούς πόρους και χειροτέρευε την ανεργία. Τελικά, ο πληθωρισμός επιταχύνθηκε στο 19%, ενώ το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών αυξήθηκε από 3% του ΑΕΠ στο 5% το 1979. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού από 6,25% το 1978 ανέβηκε στο 6,75% το 1979 και η πιστωτική επέκταση ήταν μεγαλύτερη της προβλεπόμενης. Η εξακόντιση του πληθωρισμού σε πρωτόγνωρα ύστερα από μια εικοσιπενταετία επίπεδα, είχε αναζωογονήσει την κερδοσκοπία, αυξάνοντας τη ζήτηση για πραγματικές αξίες. Έκανε επίσης την εμφάνισή της και η κερδοσκοπία σε αποθέματα. Σε αυτήν τη δυσμενή συγκυρία η ελληνική οικονομία ακολούθησε μια πορεία φθίνουσας ανάπτυξης με τον ρυθμό ανόδου του ΑΕΠ να πέφτει από 7,2% το 1978, σε 3,3% το 1979 και σε 0,7% το 1980.

Η πολιτική για το 1980 προβλεπόταν πιο περιοριστική. Η σταθεροποίηση της οικονομίας θα έπρεπε να περάσει και μέσα από μια πολιτική ελέγχου των εισοδημάτων. Μια τέτοια πολιτική παρέπεμπε άμεσα στο φορολογικό σύστημα και αποκάλυπτε μια πραγματικότητα στην οποία σίγουρα οφειλόταν η αναποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής πολιτικής. Το 26% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ο αγροτικός τομέας της χώρας, δεν πλήρωνε άμεσους φόρους. Η κατάσταση αυτή έπρεπε να αλλάξει, αν και η εισοδηματική εικόνα των Ελλήνων αγροτών δεν ήταν εύκολο να αποτυπωθεί αντικειμενικά.

Τέλος, στο νομισματοπιστωτικό τομέα, προτεραιότητα έπρεπε να δοθεί στην απελευθέρωση του τραπεζικού συστήματος. Τα επιτόκια προβλεπόταν να ανέβουν, αλλά αυτό που είχε μεγαλύτερη σημασία ήταν να εκλείψουν οι επιχορηγήσεις, οι οποίες δίνονταν σε πολλές κατηγορίες δανείων, που στην ουσία επιδοτούσαν το ονομαστικό επιτόκιο.

Συμπερασματικά, η οικονομική πολιτική αντιμετώπισης της κατάστασης της οικονομίας του 1978-1979 ήταν η προοδευτική επιτάχυνση της πιστωτικής επέκτασης –παρά την αύξηση των επιτοκίων– και η έντονα επεκτατική δημοσιονομική πολιτική, που τελικά οδήγησε το έλλειμμα του προϋπολογισμού στο 9% του ΑΕΠ για το 1981. Στο μεταξύ και σε επίπεδο οικονομικών ιδεών το υπόδειγμα ανάπτυξης του Ανδρέα Παπανδρέου κέρδιζε σταθερά έδαφος στη συνείδηση των Ελλήνων ψηφοφόρων.

Οι κρατικοποιήσεις της δεκαετίας του 1970 και η κυριαρχία της πολιτικής επί της οικονομίας

Γεγονός μείζονος σημασίας στη μεταπολίτευση αποτέλεσε ότι σταδιακά, από το 1975 έως το 1977, κρατικοποιήθηκαν τρεις μεγάλες επιχειρήσεις, η Ολυμπιακή Αεροπορία, τα Διυλιστήρια Ασπροπύργου και το συγκρότημα της Εμπορικής Τράπεζας. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν στη γνωστή απόδοση του χαρακτηρισμού «σοσιαλμανία» στην οικονομική πολιτική της περιόδου αυτής, χαρακτηρίζοντας και όλη την εποχή. Ο όρος αυτός τέθηκε σε κυκλοφορία στις 5 Μαρτίου 1976 σε σχετική ανακοίνωση του ΣΕΒ.³⁸ Η κυβέρνηση από την πλευρά της παρέπεμπε με ανακοινώσεις της στη στενή παρέμβαση που ασκούσε ο ΣΕΒ στους φορείς της οικονομικής πολιτικής επί δικτατορίας. Είναι πέραν πάσης αμφιβολίας ότι το πολιτικό σύστημα ήθελε να περάσει στον επιχειρηματικό κόσμο το μήνυμα ότι οι εποχές της απλόχερης ρευστότητας και της επιβολής μέτρων πολιτικής μέσω επιθυμιών και παρεμβάσεων μεμονωμένων επιχειρηματιών σε κυβερνητικά όργανα είχε οριστικά παρέλθει.

Η αρχή έγινε με την Ολυμπιακή Αεροπορία (ΟΑ) που αντιμετώπιζε μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση προβλήματα. Ο Ωνάσης ζητούσε 45 εκατομμύρια δολάρια ως επιχορήγηση από το δημόσιο για να συνεχίσει τη λειτουργία της, κατήγγειλε –αφού δεν τα έλαβε– τη σύμβαση μεταξύ Ολυμπιακής Αεροπορίας και κράτους, και τον Απρίλιο του 1975 παραχώρησε τις μετοχές του έναντι 68 εκατομμυρίων δολαρίων στο ελληνικό δημόσιο αποχωρώντας.

Τα Διυλιστήρια Ασπροπύργου ήταν κρατικό, πριν παραχωρηθεί από τη δικτατορία με ευνοϊκούς όρους στον Όμιλο Νιάρχου, με τη ρητή υποχρέωση του τελευταίου να προβεί σε διάφορες άλλες επενδύσεις έναντι των ανταλλαγματών που έπαιρνε. Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στη χώρα, ο όμιλος κλήθηκε να πραγματοποιήσει τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει και τις οποίες καθυστέρησε υπέρμετρα να πραγματοποιήσει. Η διαφορά οδηγήθηκε σε διεθνή διαιτησία, αλλά πριν από την έκδοση απόφασης επήλθε συμφωνία. Το κράτος απόκτησε ξανά έναντι 12 εκατομμυρίων δολαρίων τα διυλιστήρια από τον όμιλο, ο οποίος ταυτόχρονα απαλλάχθηκε από τις υπόλοιπες συμβατικές του υποχρεώσεις.

Στις δύο αυτές περιπτώσεις υπήρξε, όπως είδαμε, μια συναινετική διαδικασία μεταβίβασης της κυριότητας των επιχειρήσεων στο δημόσιο, οπότε δεν υπήρξε μείζον πολιτικό θέμα. Η τρίτη όμως περίπτωση αφορούσε τον Όμιλο της Εμπορικής Τράπεζας, και τον ηγέτη της Στρατή Ανδρεάδη ειδικότερα, και εδώ τα πράγματα πήραν μορφή οξύτατης σύγκρουσης. Στις 5 Δεκεμβρίου 1975 μετά τη διαπίστωση σωρείας παραβιάσεων του νόμου, αλλά και της τραπεζικής ηθικής, η Εμπορική Τράπεζα πέρασε στον έλεγχο επιτρόπων του δημοσίου, που προετοίμασαν τον διπλασιασμό του μετοχικού κεφαλαίου της Εμπορικής, ενώ, παράλληλα, δεν επετράπη στον Ανδρεάδη να συμμετάσχει στην αγορά νέων μετοχών. Τα επόμενα τρία χρόνια η υπόθεση βρισκόταν στο καθημερινό πολιτικό προσκήνιο, καθώς έτρεχαν παράλληλα αλληπάλληλες δικαστικές διαμάχες, με τον Ανδρεάδη να υπερασπίζεται και αυτός δικαστικά τα δικαιώματά του στρεφόμενος κατά του δημοσίου. Τελικά, ο Ανδρεάδης καταδικάστηκε τελεσίδικα για ήσσονος σημασίας αδικήματα, όπως καταδικάστηκε και το ελληνικό δημόσιο στην καταβολή αποζημίωσης. Έπειτα από υπερδεκαετή εκκρεμότητα, η οικογένεια Ανδρεάδη απέσπασε τελικά με τους τόκους 7,5 δισεκατομμύρια δραχμές, αλλά η Εμπορική Τράπεζα παρέμεινε σε κρατική ιδιοκτησία και, πολύ αργότερα, ιδιωτικοποιήθηκε.

Οι κρατικοποιήσεις αυτές ήταν μεν αναπόφευκτες σύμφωνα με το γράμμα του νόμου, αλλά “ψύχραναν” το επενδυτικό κλίμα στην Ελλάδα, σε μια εποχή

που η διεθνής τάση ήταν η ενίσχυση του ιδιωτικού έναντι του δημόσιου τομέα. Το κράτος πάντως επιβλήθηκε εκείνη την περίοδο επί της ιδιωτικής οικονομίας, ανακτώντας το κύρος που είχε απολέσει επί δικτατορίας.

Η ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες ως διέξοδος και λύση

Προκειμένου η χώρα να αποκτήσει στενότερη σχέση με τον οικονομικό χώρο που είχε έτσι και αλλιώς στενές εμπορικές σχέσεις, και ο οποίος θα μπορούσε να παράσχει την αναγκαία οικονομική στήριξη στο ισοζύγιο πληρωμών της χώρας, υποβλήθηκε το καλοκαίρι του 1975 αίτημα προσχώρησης στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες.³⁹ Παρά τις αντιρρήσεις της γραφειοκρατίας των Βρυξελλών, και ύστερα από έντονη παρέμβαση του Κωνσταντίνου Καραμανλή σε Βόννη και Παρίσι, στις 28 Μαΐου 1979, υπογράφηκε η συμφωνία για την ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, με εναρκτήρια ημερομηνία την 1η Ιανουαρίου 1981. Η Ελλάδα ανέλαβε την υποχρέωση να εφαρμόζει από την ημερομηνία αυτή το δίκαιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, εκτός από τις περιπτώσεις για τις οποίες είχε οριστεί μεταβατική περίοδος.

Ειδικότερα, είχε προβλεφθεί μεταβατική περίοδος επτά ετών για δύο αγροτικά προϊόντα και για την εφαρμογή της ελεύθερης μετακίνησης εργαζομένων. Επίσης προβλέφθηκε και η δυνατότητα λήψης ειδικών μέτρων σε περίπτωση έκτακτων δυσχερειών σε κάποιο τομέα της οικονομίας ή περιοχή της χώρας. Παράλληλα, η Ελλάδα ανέλαβε την υποχρέωση πλήρους προσαρμογής της ελληνικής νομοθεσίας στην κοινοτική, αλλά και της πραγματοποίησης των απαραίτητων διαρθρωτικών αλλαγών στον διοικητικό μηχανισμό για τη διασύνδεσή του με εκείνον της ΕΟΚ. Αυτό σήμαινε ότι η Ελλάδα έπρεπε να καταργήσει σταδιακά τους δασμούς στα αγροτικά και τα βιομηχανικά προϊόντα. Επιπλέον, θα καταργούσε άμεσα και όλους τους ποσοτικούς περιορισμούς πλην αυτών σε 14 βιομηχανικά προϊόντα, οι οποίοι θα καταργούνταν σταδιακά. Όσον αφορούσε τις συναλλαγές με τρίτες χώρες, η Ελλάδα όφειλε να προσαρμοστεί στο Κοινό Εξωτερικό Δασμολόγιο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στο πλαίσιο πενταετούς μεταβατικής περιόδου. Στον τομέα των δημοσιονομικών προβλέφθηκε τριετής μεταβατική περίοδος για την εισαγωγή του Φόρου Προστιθέμενης Αξίας (ΦΠΑ), ενώ όσον αφορούσε τις κινήσεις κεφαλαίων, αυτές θα απελευθερώνονταν άμεσα με λίγες εξαιρέσεις. Απαραίτητη κρίθηκε η ίδρυση αγοράς συναλλάγματος στην Αθήνα προκειμένου να είναι δυνατή η παρακολούθηση της πραγματικής ισοτιμίας της δραχμής με τα άλλα νομίσματα, ενώ στη μεταβατική περίοδο θα συζητείτο και η συμμετοχή της Ελλάδας στο Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα.⁴⁰

Με την προσχώρησή της στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, η Ελλάδα απέκτησε μόνιμη πρόσβαση στην Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) και τα ταμεία στήριξης του ευρωπαϊκού νότου που σταδιακά θεσμοθετήθηκαν. Η προσχώρηση λειτούργησε ως αγκυροβόλιο ασφαλείας για την οικονομική πολιτική και βοήθησε στην περαιτέρω εναρμόνιση της χώρας με το ευρωπαϊκό οικονομικό πρότυπο. Η εγκατάλειψη όμως του ισχύοντος έως τότε προστατευτισμού είχε σημαντικές αρνητικές συνέπειες στο μερίδιο της γεωργίας και της βιομηχανίας στο ΑΕΠ, μετατρέποντας τη χώρα σε τόπο προσφοράς υπηρεσιών. Από την άλλη πλευρά, η προσχώρηση άμβλυσε το μακροχρόνιο ζήτημα του ελλειμματικού ισοζυγίου πληρωμών, απαλλάσσοντας τους φορείς της οικονομικής πολιτικής από ένα μόνιμο έως τότε άγχος.

Σύντομη αποτίμηση

Με την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα το 1974 ξεκίνησε μια νέα εποχή στην οικονομική πολιτική, με το κράτος να αναλαμβάνει σταδιακά ενεργότερο και γενικά πιο «κοινωνικό» ρόλο στην οικονομία, αναπτύσσοντας πολυσχιδείς τομείς πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις.⁴¹ Ο αναπροσανατολισμός της οικονομικής πολιτικής που επέβαλλε η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας μετά τη μεταπολίτευση οδήγησε την πραγματική οικονομία σε μερική ανάκαμψη και τη δραχμή σε ήπια διολίσθηση προς τα κυριότερα ευρωπαϊκά νομίσματα. Η δραχμή υποτιμήθηκε έναντι όλων των ευρωπαϊκών νομισμάτων. Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας αντιμετώπισε με επιτυχία την κρίση ρευστότητας στη αγορά. Η οικονομική δραστηριότητα ανέκαμψε ήπια μετά 1976, οπότε κατατέθηκε αίτημα για προσχώρηση της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Η δραχμή αποσυνδέθηκε οριστικά από το δολάριο και η Τράπεζα της Ελλάδος άρχισε να καθορίζει τη συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής με βάση την αξία ενός καλαθιού νομισμάτων. Ο προσδιορισμός της ισοτιμίας της δραχμής αποτέλεσε ένα νέο μέσο επίτευξης στόχων της οικονομικής πολιτικής, σε μια προσπάθεια διαφύλαξης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Στόχοι της νομισματικής πολιτικής ήταν ο έλεγχος της ανόδου των τιμών, η βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών και η ανάκαμψη της οικονομικής δραστηριότητας στη χώρα. Με την προσχώρηση της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, έκλεισε ένας κύκλος αναζητήσεων στην οικονομική πολιτική, για να ανοίξει βέβαια, μετά τον Οκτώβριο του 1981, ένας επόμενος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η παρούσα μελέτη στηρίζεται εν μέρει σε προηγούμενες δημοσιεύσεις του συγγραφέα, ιδιαίτερα στο: *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008* (Αθήνα 2014) καθώς και στο: *Οικονομολόγοι και Οικονομική Πολιτική στη Σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα 2010).
2. Βλ. Π. Παπαληγούρας, *Ομιλίες – Άρθρα* (επιμ. Μ. Ψαλιδόπουλος, Αθήνα 1996). Βλ. επίσης Ε. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979* (Αθήνα 2010).
3. D. Psilos – R. Westebbe, *Public international development financing in Greece* (Νέα Υόρκη 1964).
4. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η ελληνική οικονομία* (Αθήνα 2008).
5. Για την κύρωση της Συμφωνίας Σύνδεσης από το ελληνικό κοινοβούλιο τον Φεβρουάριο του 1962, βλ. Κ. Μπότσιου, *Παναγής Παπαληγούρας: Η κύρωση της Συμφωνίας Σύνδεσης της Ελλάδας με την ΕΟΚ (1962)* [= *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου*, σειρά Ι,7 Αθήνα 2010], 415-447.
6. Χ. Ιορδάνογλου, «Η Οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 9 (Αθήνα 2004).
7. Τα παραπάνω μεγέθη και όσα ακολουθούν έχουν αντληθεί από τις εκθέσεις του ΟΟΣΑ για την ελληνική οικονομία, τις εκδόσεις του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (1998 και 2001) καθώς και από την Τράπεζα της Ελλάδος (1992) και το Υπουργείο Συντονισμού - Διεύθυνση Εθνικών Λογαριασμών (1976).
8. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008* (Αθήνα 2014), 237-249.
9. Βλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Κεϋνσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική* (Αθήνα 1990), 48-70.
10. Μ. Psalidopoulos, «Institutional constraints and the internationalization of economics: The case of Greece», στο: A.W. Bob Coats (επιμ.), *The Development of Economics in Western Europe since 1945* (Λονδίνο 2000).
11. Περ. *Spiegel* 40 (30 Σεπτεμβρίου 1968), 142.
12. Whittome to Managing Director, 6 Ιουλίου 6, 1967 External economic relations, Greece (Box 4, file 9). Από άλλα έγγραφα (9 Απριλίου 1968, Box 4, file 10) προκύπτει ότι διερευνήθηκαν οι διαθέσιμες Ζολώτα και Πεσμαζόγλου να εργαστούν για το ΔΝΤ στο εξωτερικό, πράγμα που εκείνοι αρνήθηκαν. Ο Whittome αποδείχθηκε προφητικός για τις μετέπειτα σχέσεις του Πεσμαζόγλου με τη δικτατορία. Ο τελευταίος, όπως φαινόταν, «έβλεπε την δικτατορία με λιγότερο φιλοσοφική διάθεση απ' ό,τι ο Ζολώτας», γεγονός που θα τον έβαζε σε προσωπικές περιπέτειες.

13. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζικής επί του ισολογισμού του έτους 1967* (Αθήνα 1968), 24-25.
14. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζικής επί του ισολογισμού του έτους 1970* (Αθήνα 1971), 107.
15. Τράπεζα της Ελλάδος (σημ. 13), 96.
16. Τράπεζα της Ελλάδος (σημ. 14), 97.
17. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζικής επί του ισολογισμού του έτους 1968* (Αθήνα 1969), 105.
18. Τράπεζα της Ελλάδος (σημ. 14), 105.
19. Τράπεζα της Ελλάδος (σημ. 14), 24.
20. Τράπεζα της Ελλάδος (σημ. 14), 118.
21. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζικής επί του ισολογισμού του έτους 1971* (Αθήνα 1972), 16.
22. Τράπεζα της Ελλάδος (σημ. 21), 120.
23. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζικής επί του ισολογισμού του έτους 1969* (Αθήνα 1970).
24. Τράπεζα της Ελλάδος *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζικής επί του ισολογισμού του έτους 1972* (Αθήνα 1973).
25. Τράπεζα της Ελλάδος *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπεζικής επί του ισολογισμού του έτους 1973* (Αθήνα 1974).
26. Α. Βουσβούνης, *Εθνική Τράπεζα Επενδύσεων Βιομηχανικής Αναπτύξεως Α.Ε. 1963-2002* (Αθήνα 2010).
27. Κ. Loizos, *Essays in financial regulation and financial development* (διδ. διατριβή, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2010).
28. Τράπεζα της Ελλάδος, «Κωδικοποίησης αποφάσεων τής Νομισματικής Έπιτροπής περί χρηματοδότησεως τής Ναυτιλίας», Πρακτικά Γ.Σ., Βιβλίο 76, Συνεδρία 18 Αυγούστου 1971, 193.
29. Τράπεζα της Ελλάδος, «Χρηματοδότησις τών έμπορικῶν Τραπεζῶν καί τής Έλληνικῆς Τραπεζῆς Βιομηχανικῆς Ἀναπτύξεως (ΕΤΒΑ) διὰ τήν ὑπ' αὐτῶν παροχήν δανείων πρὸς ἐφοπλιστικὰς ἐπιχειρήσεις, διὰ ναυπηγήσεις καί μετασκευὰς πλοίων εἰς Ἑλληνικὰ ναυπηγεῖα», Πρακτικά Γ.Σ., Βιβλίο 76, Συνεδρία 1η Σεπτεμβρίου 1971, 211-213.
30. Τράπεζα της Ελλάδος, Πρακτικά Γ.Σ., Βιβλίο 74, Συνεδρία 4 Φεβρουαρίου 1971, 285-287.
31. Ο Κωνσταντῖνος Καρανίκας που υπηρετοῦσε στη συγκεκριμένη θέση ἀπὸ το 1952 ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὴν ἰταλική γεωγραφική κοινότητα με τὴν ὁποία συνεργαζόταν ἀνέκαθεν ἡ Ελλάδα στις 31 Οκτωβρίου 1968 καὶ στελέχωσε τὴ γεωγραφική κοινότητα τῆς Ἰνδουνησίας (!) καὶ ἀργότερα τῆς Ἰνδίας (!). Επανήλθε στη ἀρχική θέση του τὴν 1η Νοεμβρίου του 1978.
32. Τράπεζα της Ελλάδος, «Ἀνακοίνωσις κ. Διοικητοῦ σχετικῶς μὲ τὴν ἰσοτιμίαν τῆς δραχμῆς πρὸς τὸ δολάριον», Πρακτικά Γ.Σ., Βιβλίο 83, Συνεδρία 24 Οκτωβρίου 1973, 257.

33. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης επί του ισολογισμού του έτους 1972* (Αθήνα 1973), 16.
34. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεσις του Διοικητού της Τραπέζης επί του ισολογισμού του έτους 1973* (Αθήνα 1974), 21.
35. Ν. Μακαρέζος, *Η οικονομία της Ελλάδος, 21η Απριλίου 1967 - 8η Οκτωβρίου 1973* (Αθήνα 2006).
36. Βλ. Θ. Λιανός κ.ά., *Οι διακυμάνσεις της ελληνικής οικονομίας 1955-1985* (Αθήνα 1990)· Σ. Δημέλη κ.ά., *Οικονομικές διακυμάνσεις και ανάπτυξη στην Ελλάδα και την Ευρώπη* (Αθήνα 1997).
37. Βλ. τις μελέτες: Σ. Πανταζίδης, *Μακροοικονομικές εξελίξεις και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα* (Αθήνα 2002)· Γ. Αργείτης, *Παγκοσμιοποίηση, ΟΝΕ και Οικονομική Προσαρμογή. Η περίπτωση της Ελλάδας* (Αθήνα 2002). Η τελευταία αναφέρεται στην εποχή μετά το 1980.
38. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18 Μαρτίου 1976.
39. Η Συμφωνία Σύνδεσης που είχε στο μεταξύ “ξεπαγώσει” έληγε κανονικά το 1984.
40. Τράπεζα της Ελλάδος, *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1979* (Αθήνα 1980), 137-141. Για τις επιπτώσεις στην ελληνική βιομηχανία έξι χρόνια μετά την προσχώρηση, βλ. Τ. Παννίτσης, *Ελληνική βιομηχανία. Ανάπτυξη και κρίση* (Αθήνα 1983).
41. Βλ. Χ. Ιορδάνογλου, «Η Οικονομία 1974-2000. Επιβράδυνση – Στασιμότητα – Ανάπτυξη», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 10 (Αθήνα 2004).

